

Vladas ŽULKUS,
Libertas KLIMKA

LIETUVOS PAJŪRIO
ŽEMĖS VIDURAMŽIAIS

Lie
tuvos
isto
rija

Vladas ŽULKUS,
Libertas KLIMKA

LIETUVOS PAJŪRIO ŽEMĖS VIDURAMŽIAIS

Lie
tuvos
isto
rija

VILNIUS „MOKSLAS“ 1989

Recenzavo istorijos mokslų daktarė
RIMUTĖ RIMANTIENĖ

Serija leidžiama nuo 1972 m.

Z $\frac{0503020908-202}{M854(08)-89}$ 33—89

ISBN 5-420-00243-4

© „Mokslo“ leidykla, 1989

PRATARMĖ

Besidomintis krašto praeitimi skaitytojas, perversęs populiariausią archeologinę literatūrą, greitai pastebėtų, kad vakarų Lietuvoje kaip niekur kitur gausu kapinynų ir piliakalnių. Turtingi papuošalų bei ginklų I ir II tūkstantmečio ribos kapinynai, iškilūs piliakalniai su gyvenvietėmis yra knyga, kurioje archeologai skaito, kokioms gentims priklausė prieš daugelį šimtų metų pajūryje gyvenę žmonės, kuo jie vertėsi, kur ir kaip gyveno, kaip rengėsi ir ginklavosi, su kuo prekiaavo ir bendravo, kaip suvokė pasaulį ir pačius save. Šiandien mūsų žinios apie tuos dalykus dar neišsamios, daugelis klausimų tebėra ginčytini. Neabejojama, jog didesnėje Lietuvos pajūrio dalyje ankstyvaisiais viduramžiais gyveno kuršių gentys. O genčių ribos, IX—XIII a. žemių teritorijos, ekonominė ir politinė jų struktūra, tarpusavio ryšiai ir santykiai su kaimynais, likimas, įsiveržus pajūrin kalavijuočiams ir kryžiuočiams, bei daugelis kitų klausimų dar nesulaukė didesnio tyrinėtojų dėmesio. Panagrinėti šias problemas ir būtų darbo tikslas.

Sukaupta archeologinė medžiaga padėjo atskleisti ir kai kuriuos pajūrio gyventojų dvasinės kultūros bruožus. Tarp jų ryškėja išskirtinių, anksčiau nežinotų visų baltų genčių areale. Antai paaiškėjo, kad kuršiai turėjo gana tobulą kalendorinę sistemą, suderinamą Saulės ir Mėnulio laidos azimutų astronominiams stebėjimais. Ant Birutės alko kalno Palangoje rastas įrenginys šiems stebėjimams; kartu tai pirmieji tiesioginiai paleoastronomijos praktikos Lietuvoje įrodymai. Unikaliam objektui nagrinėti skirtas iš-tisas skyrius; jame taip pat kalbama apie baltų kalendoriaus genezę bei raidą.

Autoriai nuoširdžiai dėkoja recenzentei istorijos mokslų daktarei Rimutei Rimantienei už didelę pagalbą rengiant leidinį.

PAJŪRIO ŽEMĖS

VLADAS ZULKUS

Žemių ribos

Kuršių, žemaičių, skalvių genčių ir jų žemių ribomis domėjosi kelios istorikų, kalbininkų, archeologų kartos. Seniausias šaltinis, minintis atskiras kuršių žemes jau IX a. viduryje, yra Rimberto kronika [1, 21—22].* II m. e. tūkstantmečio pradžioje pajūryje gyvenusių genčių plotus savo žemėlapiuose dar XIX a. nužymėjo istorikai M. Tepenas [71, žem.] ir A. Bylenšteinas [9, žem.]. Kalbininkai K. Būga [12, III, 728—742] ir A. Salys [59, 25—30] kalbos mokslo duomenimis tikslino genčių bei atskirų žemių ribas. Nuodugnai XIII a. pajūrio žemių etninę sudėtį nagrinėjo lenkų istorikai S. Zajončkovskis [81] ir H. Lovmianskis [47].

Po Pirmojo pasaulinio karo mokslinis ginčas dėl kuršių, žemaičių ir skalvių ribų įgavo politinį atspalvį. P. Kargė [35] bei G. ir H. Mortensenai [49] mėgino įrodyti, kad XIII a. kuršių pajūris buvęs jau bemaž negyvenamas, pavirtęs dykra, o kalavijuočiai į šias niekieno žemes atėję kaip kultūros nešėjai. Polemizuodamas su minėtais tyrinėtojais, istorikas V. Vileišis [76] nuodugnai išnagrinėjo vakarinių Lietuvos sričių tautinius santykius viduramžiais ir naujaisiais laikais.

Prie vieningos nuomonės dėl kuršių, žemaičių ir skalvių ribų bei atskirų žemių teritorijų nebuvo prieita. Jei šių trijų giminiškų genčių ribas, kurias nustatė įvairūs tyrinėtojai, pažymėtume žemėlapyje, aiškiai būtų matyti nuomonių įvairovė. Žemaičių ir kuršių genčių riba iš vakarų į rytus „slankioja“ net 100 kilometrų! Genčių ribų aiškinama įvairiai: vesdami tarmių ribas, kalbininkai negali tiksliai nustatyti, kaip seniai jos atsirado, ir dažnai fiksuoja labai archaiskus upėvardžius ir vietovardžius; istorikai naudojami rašytiniais, palyginti vėlyvais, šalti-

* Pirmasis skaičius žymi šaltinių ir literatūros sąrašo eilės numerį, kiti — veikalo puslapius. Du ar daugiau veikalo nurodantys skaičiai skiriami kabliataškiu.

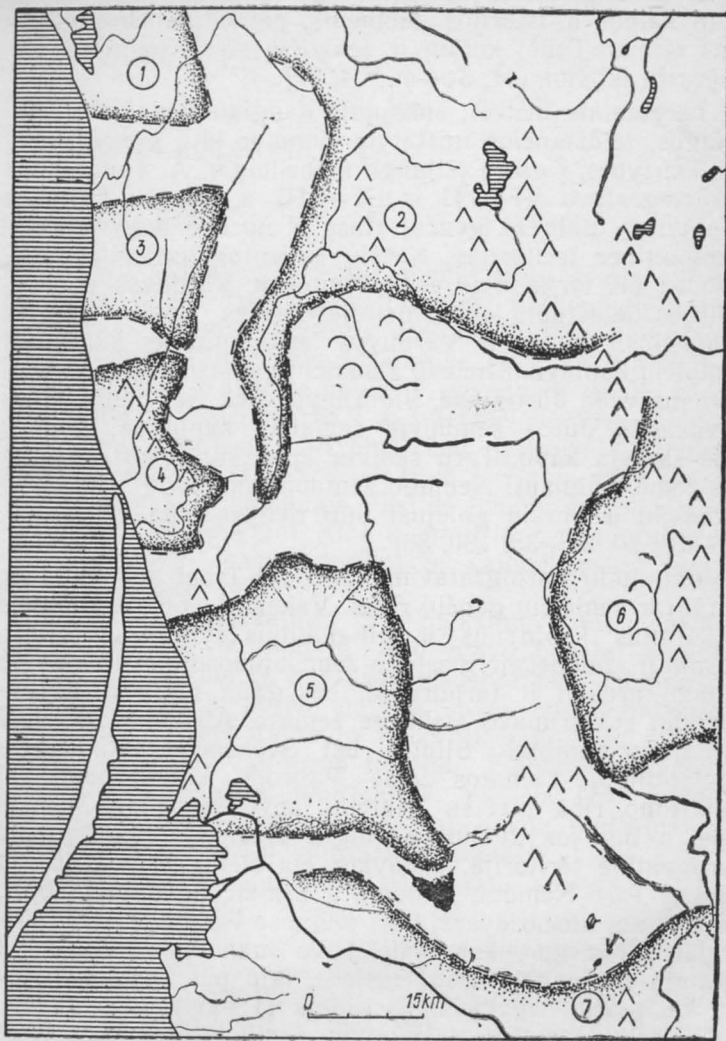
niais, kurie atspindi jau XIII—XIV a. situaciją, o derindami kalbos ir istorijos duomenis, panaikina chronologinius rėmus. Todėl kuršių ir žemaičių sienų painiava neišspręsta iki šiol [31, 34—46; 34, 67].

Tarybiniais metais, sukaupus daugiau tyrinėjimų medžiagos, leidžiančios nustatyti vienui kitų genčių etnines skirtybes, į ginčą įsijungė archeologai. A. Tautavičius sukartografavo VI—VII ir IX—XIII a. vakarų Lietuvos kapinynus, nubrėžė genčių ribas ir nurodė negyvenamas tarpgentines teritorijas. Kuršių gyventos teritorijos rytinę ribą šis tyrinėtojas veda Ventos ir Varduvos upėmis, Minijos aukštupiu iki Smeltalės-Zardės upelio piečiau Klaipėdos. Ventos ir Varduvos aukštupiuose kuršių ir žemaičių kapinynai lietsi. Žemaičių vakarinę ribą A. Tautavičius veda Jūros upe, vidurupyje šiek tiek nutoldamas į vakarus. Jūros žemupyje žemaičių kapinynai šliejosi prie skalvių kapų. Tarp skalvių ir kuršių išskirta Lamatos žemė, apimanti Nemuno žemupio kapinynų sritį. Tarp žemaičių ir kuršių galėjusi būti negyvenama žemė [45, 15—18; 70, 27—35; 100, 86].

Paminklų kartografavimo metodas labai sukonkretino kuršių ir žemaičių genčių ribas. Vakarinės Lietuvos dalies plokštinius kapinynus ir piliakalnius žymint vis stambesnio ir stambesnio mastelio žemėlapiuose, ne tik ryškėjo genčių arealai ir tarpuribiai, bet gana netikėtai ir paminklai susigrupavo atskirose žemėse. Atsiskyrė ir grupė laidojimo paminklų Šilutės bei Švėkšnos apylinkėse — paslaptingoji Lamatos žemė. Pasirodė, kuršių paminklų paplitimo riba piečiau Platelių apylinkių eina Minijos upe, o ties jos didžiuoju vingiu prasideda negyvenama tarpgentinė teritorija. Ši dykra čia siekia bemaž 40 km pločio. Tarp Nemuno žemupio ir žemaičių paminklų buvo 15—25 km pločio dykra, kuri pietuose išplatėjo iki 30 km. Palei Jūros upę, kur, kaip buvo manoma, žemaičių ir skalvių kapinynai turėjo susieiti, taip pat išryškėjo apie 10 km pločio negyvenamas ruožas (1 pav.).

Kuršių, žemaičių ir skalvių žemių ribos, nustatytos pagal archeologijos duomenis, chronologiškai yra gana apibrėžtos, — jos priklauso IX—XIII amžiui. Beje, negyvenamos teritorijos tarp genčių ir žemių egzistavo jau gerokai anksčiau — kartografuojant V—VIII a. kapinynus, jos užima beveik tą pačią teritoriją kaip ir IX—XIII amžiuje.

Nors istorikų ir kalbininkų nustatyti minėtų genčių

1. Vakarų Lietuvos genčių ir žemių ribos IX—XIII a.:
1 — Duvzarė, 2 — Keklis, 3 — Mėguva, 4 — Pilsotas, 5 — Lamata, 6 — Zemaitija, 7 — Skalva

pakraščiai iš pirmo žvilgsnio labai skiriasi, tačiau galima pastebėti daugelio jų panašumą į ribas, išvestas pagal archeologijos duomenis. Mat ankstesni tyrinėtojai neiš-

skirdavo tarpgentinių teritorijų, bet prijungdavo jas arba kuršiams, arba žemaičiams, taip 20—40 km išplėsdami vienus ir susiaurindami kitų žemes.

Didelės tarpgentinės dykros susidarymą ankstyvaisiais viduramžiais vien etniniu aspektu paaiškinti sunku. Labai daug čia lėmė geografinė aplinka ir gamtos sąlygos. Žemaičių ir kuršių kapinynai suartėjo tarp Ventos ir Minijos, Platelių apylinkėse. Tai dalis vidurio Zemaitijos aukštumos. Jos vakariniam pakraščiui būdingos nedidelės, bet stačios kalvos pakaitomis su slėniais. Kalvos forma neretai primena mišku apaugusius piliakalnius. Platūs slėniai su priesmėlio dirvožemiais tinka žemdirbystei, ten žaliuoja geros pievos. Paežerės neretai pelkėtos, apaugusios mišku. Kraštas tiko žemdirbystei ir gyvuliams auginti, turtingas žvėrių, paukščių ir žuvies. Tarp Minijos ir Jūros, ten, kur prasidėjo tarpgentinės dykros, driekiasi didelė Rietavo lyguma. Joje upių takoskyros apaugusios didžiuliais egllynais ir pušynais. Pelkiniai jauriniai tų vietų priemoliai menkai tetinka žemdirbystei. Panašios, per daug drėgnos, miškingos ir nederlingos žemės plytėjo ir į rytus nuo Minijos vidurupio. Tarp žemaičių ir Nemuno žemupio skalvių buvo labai panaši geografinė aplinka: didelės pelkės, miškingi ir drėgni priemolingi jauriniai dirvožemiai, mažai tinkantys žemdirbystei [8, 110, 120—123, 139].

Tad neatsitiktinai tarpgentinė dykra buvo apie 100 km nuo Minijos į pietus nusidriekusi pelkėtų ir kalvotų, drėgnu mišku apaugusių ir upių takoskyrų išraižytų nederlingų žemių juostoje. Turint omenyje geroką klimato atšilimą ir padrėgnėjimą I tūkstantmečio viduryje—XIII a. [66, 150, 151], ankstyvaisiais viduramžiais šios vietos turėjo būti dar šlapesnės kaip dabar. XIII—XIV a. šaltiniuose irgi minimas didelis jų miškingumas. Ši plati ir ilga tarpgentinė dykra ilgai nebuvo gyvenama, ir tik I—IV a. Jūros aukštupyje įsikūrė žmonės, laidoję savo mirusiuosius pilkapiuose. Jų įsikūrimas sutapo su klimato atšalimu ir pasausėjimu II a. pr. m. e.—IV m. e. a., o vėliau, atšilus ir padrėgnėjus klimatui, jie iš ten pasitraukė.

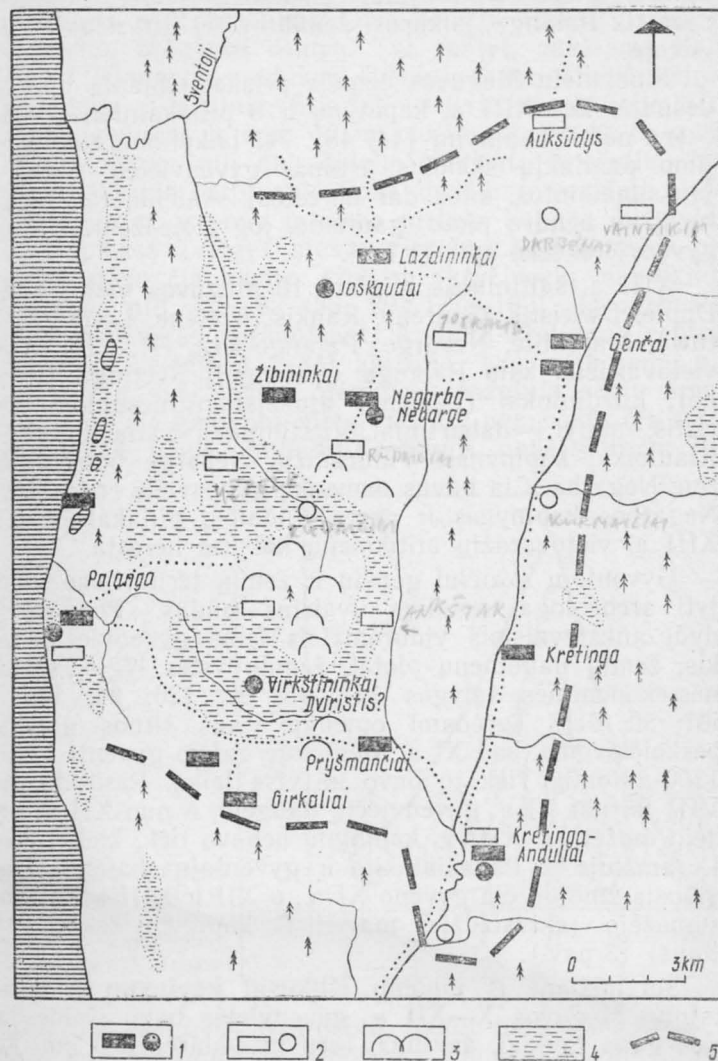
Mėguva

Mėguva (Megowe) pirmą kartą paminėta Livonijos ordinui ir Rygos vyskupui dalijantis pietinių kuršių žė-

mes [2, 295—298]. Iš 1252—1291 m. dokumentų žinoma 10 šios žemės vietovardžių [12, III, 234]. Dėl Mėguvos, buvusios tarp Duvzarės ir Pilsoto, geografinės padėties ir teritorijos sutaria dauguma tyrinėtojų [71; 10; 81; 12]. Mėguvos žemė pagal archeologijos duomenis turėtų sudaryti 220—270 km² (2 pav.); išilgai jūros tęsėsi tik 22—25 kilometrus. Šiaurėje nuo Duvzarės žemės ją skyrė Sventoji ir jos intakas Juodupis. Šiauriausias taškas, matyt, buvusi gyvenvietė Auksūdžio kapinyno apylinkėse. Nuo čia į pietus palei Akmenos upę driekiasi VIII—XIII a. kapinynai ir piliakalniai: Kašučiai, Tūbausiai, Kurmaičiai, Kretinga, Anduliai. Į rytus nuo Akmenos paminklų nežinoma. Si upė ir žymėjo Mėguvos rytinę ribą. Pietuose jos kraštas baigėsi ties Anduliais ir Girkaliais-Ramučiais.

Mėguvos žemę nuo kaimyninių skyrė negyvenami miškingi ir pelkėti arba smėlingi plotai. Šiaurėje iki artimiausios Duvzarės žemės gyvenvietės Laukžemės buvo 6 km pločio pelkėti miškai. Pačiame pajūryje šias žemes skyrė jau daugiau kaip 20 km pločio pelkių ir smėlynų ruožas. Tokie pat, tai smėlingi, tai pelkėti, šilais apaugę plotai skyrė ir Mėguvos bei Pilsoto žemes pietuose. Mėguvos pietiniame pakraštyje buvusią žemės ribą žymi vietovardžiai: Girngaliai (dabar Girkaliai) apie 5 km nuo jūros, ir kiti Girngaliai, buvę kairiajame Akmenos krante. Be abejo, Girngaliai — tai Girgaliai, žymėję miškingų ir gyvenamų plotų ribas. Prie Akmenos upės Mėguvos ir Pilsoto paminklai bemaž susieina. Buvusią tų žemių ribą, be XIII a. minėtų vietovardžių, rodo ir skirtingi tos pačios upės pavadinimai: Akmena nuo seno vadinama upės dalis nuo ištakų iki Andulių, o žemiau, Pilsote, ji turi labai archaišką, dar indoeuropietiškos šaknies Danės vardą [74, 80]. Į rytus nuo Akmenos iki pat Minijos jau driekėsi 10—15 km pločio tarpentinė dykra.

Mėguvos geografinė aplinka buvo gana įvairi. Pajūrio lygumoje vyravo lygumos su didelėmis pelkėmis ir pajūrio ežerėliais. Palangos apylinkėse dar neseniai telkšojo nedideli ežeriukai su ištekančiais iš jų upeliais [58, 93—97]. Pelkės ir durpynai su nedidelėmis kalvelėmis tarp jų užėmė apie trečdalį Mėguvos ploto. Akmena ir jos intakas Tenžė tekėjo plačiuose ir giliuose ledyniniuose, pavasarį užliejamuose slėniuose. Pajūryje, iki pat Tenžės, dirvožemiai labai prasti, smėlingi, tik žemos kal-

2. Mėguvos žemė:

1 — kapinynai ir piliakalniai, 2 — neaiškūs, spėjami paminklai, 3 — kalvos, aukštumos, 4 — pelkės, 5 — žemės riba

vos tarp pelkių nuklotos jau derlingesniais, žemdirbystei tikusiais dirvožemiais. Dauguma Mėguvos IX—XIII a. kapinynų ir gyvenviečių glaudėsi prie Akmenos, Tenžės

upių ir kitose žemdirbystei tinkamose vietose. Išimtį sudarė tik Palanga, įsikūrusi žemdirbystei itin nepalankioje vietoje.

Siuo metu Mėguvos žemėje priskaičiuojama apie dvi dešimtis IX—XIII a. kapinynų ir 9 piliakalniai, iš kurių 6 yra netoli kapinynų [44; 45]. Jei laikytume, kad laidojimo paminklų skaičius artimas gyvenviečių (dalis jų jau sunaikintos, kitos dar nerastos) skaičiui, tai, palyginę jį su bendru plotu, gautume, jog šioje žemėje vienai gyvenvietei teko apie 11 km².

XIII a. šaltiniuose minima 10 Mėguvos vietovardžių: Dupie, Dwiristis, Gaurene, Kaukis, Kretene, Lasdine, Matuwa, Maytinite, Nebarge, Palange (12, III, 234). Tokie vietovardžiai kaip Palanga (Palange), Kretinga (Kretene), Lazdininkai (Lasdine) atpažįstami nesunkiai. Dwiristis, matyt,— dabartiniai Virštininkai; šalia jų yra ir Kiauleikių kapinynas. Viduramžių Nebarge būtų dabartinė Negarba. Čia buvus nemenką gyvenvietę rodo Jazdų-Negarbos kapinynas ir greta Rūdaičių piliakalnis. Kitų XIII a. vietovardžių atitikmenų kol kas nerasta.

Gyventojų skaičiui genčių ir žemių teritorijose nustatyti archeologai naudoja įvairius būdus. Populiacijos dydį ankstyvaisiais viduramžiais lėmė gyvenviečių tankis, žemių naudmenų plotai, žemdirbystės lygis, socialinės-ekonominės sąlygos [47, 95; 92, 126; 24, 18; 37, 501; 80, 61]. Turėdami omenyje visus šituos dalykus, paskaičiavome, kad XI a. Mėguvoje galėjo gyventi 1000—1300 žmonių. Tiek jų buvo ne visą laiką. Pasirodo, nuo VIII iki pat XI a. gyvenviečių daugėjo, o nuo XII a. pradėjo mažėti, ir XIII a. kapinynų bebuvo tiek, kiek VIII—IX amžiuje*. Panašiai kito ir gyventojų skaičius. Daugiausia žmonių čia gyveno XI a., o XII ir XIII a. jų labai sumažėjo (akivaizdžiai matyti iš kapinynų kapų skaičiaus) (3 pav.).

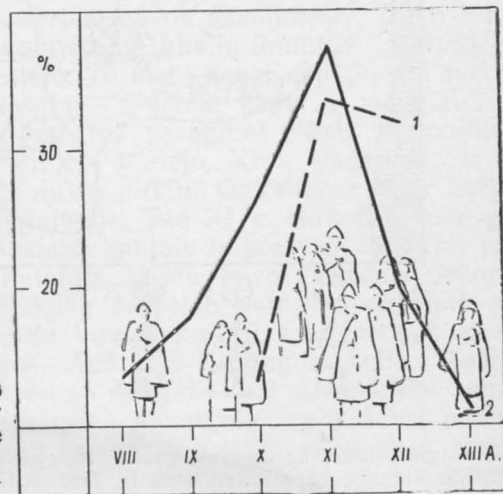
Sprendžiant iš žinomų išlikusių kapinynų ir piliakalnių, Mėguvos X—XII a. gyvenvietės buvo išsidėsčiusios gana tankiai, atstumai tarp jų sudarė 1—5 km. Jos driekėsi palei Akmenos upę, o centrinėje dalyje sutankėjo. Kai kur to paties laikotarpio gyvenvietės sudarė lyg ir atskirus lizdus, rodančius svarbesnius centrus.

Kairiajame Akmenos krante, kur įteka Tenžė, apie

* Čia ir kitur statistikos duomenys imti iš LTSR MA II ir PKI archyve [3] saugomų kasinėjimų ataskaitų.

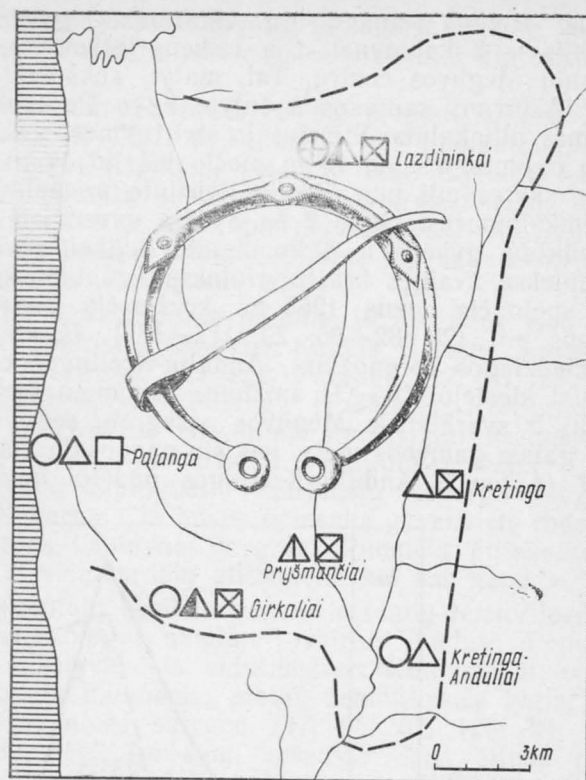
Andulius, žinoma ankstyvųjų viduramžių gyvenvietė, piliakalnis ir 2 kapinynai. Čia reikėtų ieškoti vieno iš svarbesnių Mėguvos centrų. Tai, matyt, aukštame Kapupio ir Akmenos santakos kyšulyje buvo Perkūnkalniu vadinamas piliakalnis. Stiprius jo įtvirtinimus rodo 5 m aukščio pylimas ir apie 40 m pločio bei iki 11 m gylio griovys, skyręs pilį nuo didelio įtvirtinto priešpilio. Netoli piliakalnio rasta apie 2 ha dydžio gyvenvietė. Joje, be žemdirbių, gyveno ir dirbo metalo liejikai, juvelyrų. Šį kompleksą žvalgęs kraštotyrininkas I. Jablonskis pagrįstai spėjo čia buvus 1263 m. kryžiuočių sunaikintą Kretingos pilį [28, 82—86; 29, 177—182]. Iš archeologinės medžiagos sprendžiant, Andulių-Kretingos centras labiausiai klestėjo XI—XII amžiuje. Tuo metu jame galėjo būti ir svarbiausia Mėguvos pasaginių segių aguoniniais galais gamybos vieta, nes šių papuošalų čia rasta gausiai (4 pav.). Andulių-Kretingos padėtis buvo itin

3. Gyventojų skaičiaus raida Pilsoto (1) ir Mėguvos (2) žemėse (pagal kapinynus) (dailininkė D. Trakumaitė)

palanki — Mėguvos ir Pilsoto žemių pasienyje, šalia to meto laivybai tinkančios Akmenos-Danės upės, kur kirtosi ir svarbūs sausumos keliai.

Mėguvos viduryje, greta X—XII a. Negarbos-Jazdų kapinyno, dunkso apie 0,25 ha dydžio piliakalnis su didžiulio gynybinio pylimo liekanomis. Mažiau kaip už 3 km nuo Negarbos žinomi ir Dimitravo, Rūdaičių, Zibininkų IX—XIII a. laidojimo paminklai, o už 5 km yra

4. Pasaginės segės aguoniniais galais Mėguvos vyrų kapuose (radinių skaičius viename kape) (dailininkė D. Trakumaitė)

2 Genčių kapinynai su IX—XIII a. kapais [44; 45]. Iš to sprendžiama, kad čia greičiausiai ir buvęs XIII a. minimas Nebargos centras.

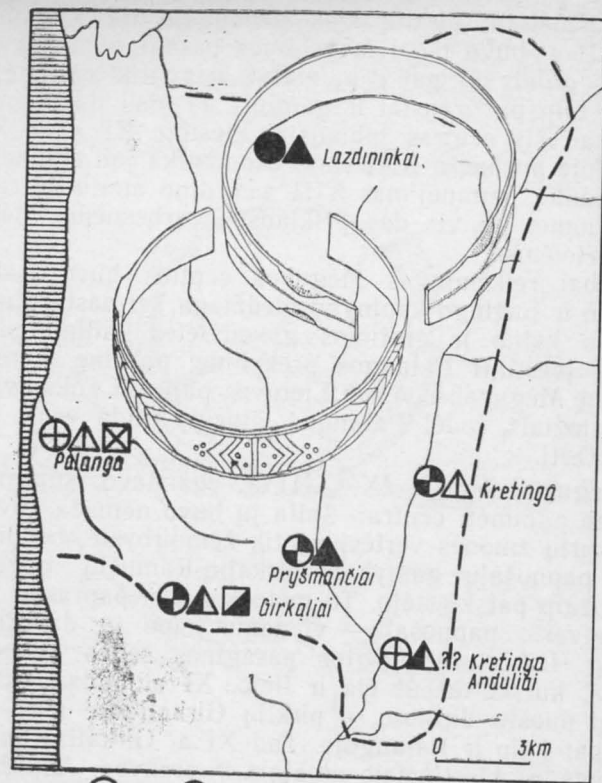
Lazdininkuose gausiausiai gyventa XI amžiuje. Tai buvo turtinga žemdirbių ir amatininkų gyvenvietė. Šitai rodo didžiausias visoje Mėguvoje sidabru puoštų dirbinių kiekis VIII—XII a. kapuose. Turtingiausi sidabro buvo IX ir XI a. kapai. Prekyba Lazdininkuose nebuvo

labai išplėtotą; pirklių kiek padaugėjo tik XI amžiuje. XI—XII a. buvo labai mėgstamos pasaginės segės aguoniniais galais (4 pav.) ir, matyt, neatsitiktinai — čia jas turėjo taip pat gausiai ir gaminti. Iš visų duomenų matyti, kad šis centras labiausiai klestėjo XI a. ir XII a. pirmojoje pusėje, o XIII a. jo ekonomika jau smuko, nors Lazdininkų paminėjimas XIII a. ordino analuose reikštų, kad tuomet jie vis dar priklausė svarbesnėms Mėguvos gyvenvietėms.

Labai reikšmingas Mėguvos centras buvo Palanga. Didelio ir turtingo kapinyno medžiaga bei pastarųjų metų Birutės kalno ir gretimos gyvenvietės radiniai leidžia naujai įvertinti Palangos prekybinę, politinę ir religinę reikšmę Mėguvai ir visam Lietuvos pajūriui ankstyvaisiais viduramžiais, todėl Palangos istorinę raidą verta atskirai aptarti.

Mėguvos žemėje IX—XIII a. egzistavo, suprantama, ne vien paminėti centrai. Šalia jų buvo nemaža gyvenviečių, kurių žmonės vertėsi ne tik žemdirbyste, bet ir amatais, papuošalų gamyba. Girkalių-Ramučių gyvenvietė XI a. taip pat klestėjo. To meto kapai nepaprastai turtingi žalvario papuošalų — viename kape jų daugiau nei 500 g. Labiausiai mėgtos pasaginės segės aguoniniais galais, kurias turbūt čia ir liejo. XI a. padaugėjo ir sidabru puoštų dirbinių, o pirklių Girkaliuose būta beveik tiek pat kaip ir Palangoje. Tad XI a. Girkaliai buvo gyvenvietė su klestinčiais amatais ir prekyba. Apdirbti metalą čia skatino Palanga, iš kur buvo gaunama importinio žalvario, o prekybą aktyvino patogi geografinė padėtis, nes gyvenvietė buvo netoli Pilsoto ribos ir greta svarbaus Palangos—Andulių—Kretingos kelio. Tačiau Girkalių centras klestėjo neilgai — XII a. smarkiai sumažėjo žalvario ir pasaginių aguoninių segių, labai padaugėjo žemdirbių kapų: matyt, tuo laiku iš vietinio amatų ir prekybos centro Girkaliai virto eiline žemdirbių gyvenvietė.

Pryšmančiuose [51] daugiausia X—XI a. kapų. Tuo metu buvo mėgstami masyvūs papuošalai — vidutiniu žalvario svoriu kapai nenusileidžia palangiškiams. Čia XI a. kapuose gausu apyrankių gyvuliniais galais, pasaginių žvaigždinių segių (5 pav.). Šių papuošalų Pryšmančiuose labai daug ir XII a., nors žalvario tada jau pastebimai mažėjo. Gali būti, kad zoomorfinės apyrankės ir puošnios segės žvaigždiniais galais buvo gausiai gaminamos

XI A.	○ 1	⊕ 2	⊗ 3	● 4	1 < 0,5	1 kape
XII A.	△ 1	△ 2	▲ 3	▲ 4	2 0,5-1	"
XIII A.	□ 1	⊗ 2	■ 3		3 1-2	"
					4 > 2	"

5. Apyrankių gyvuliniais galais paplitimas Mėguvos vyrų kapuose (radinių skaičius viename kape) (dailininkė D. Trakumaitė)

Pryšmančiuose XI a. ir XII a. pradžioje iš Palangos gaunamo įvežtinio metalo. Įdomu tai, jog Pryšmančių kapinyne kol kas neaptikta pirklų kapų; matyt, jų daug ir nebuvo. Nors XI–XII a. Pryšmančiuose buvo išplėtoti kai kurių papuošalų gamyba, tačiau, atrodo, vis dėlto tai žemdirbių gyvenvietė.

Kretingos kapinyne irgi daugiausia palaidota žemdirbių. Gyvenvietė buvusi gana pasiturinti — rasta nemaža sidabru dabintų papuošalų, o žalvariniai labai masyvūs.

Itin įdomi Kretingos keramika: ypač ryškiai jaučiamas perėjimas nuo puodų lipdymo prie žiedimo. X a. kapuose rasta tik lipdytos keramikos, XI a. jau pasitaikė ir žiestos, o XII a. skiriamuose kapuose žiestos ir lipdytos keramikos rasta tiek pat.

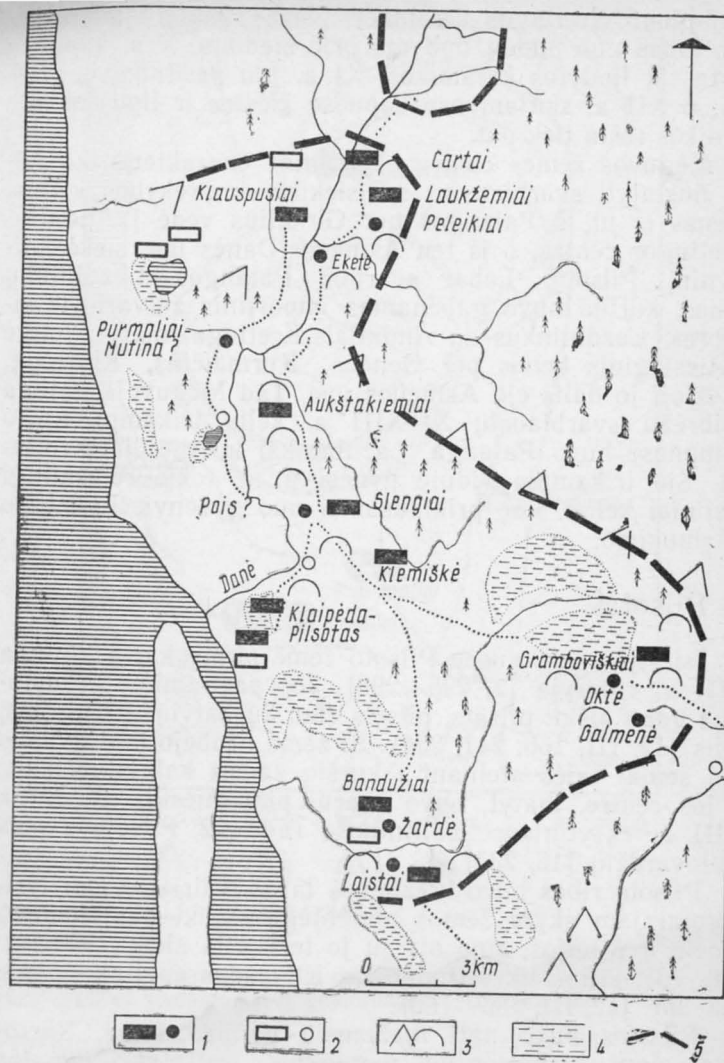
Mėguvos žemės centrų ekonominė charakteristika leido nustatyti svarbiausius susisiekimo ir prekybos kelius. Vienas iš jų iš Palangos per Girkalius vedė į Andulių-Kretingos centrą, o iš ten Akmenos-Danės upe siekė kaimyninį Pilsotą. Labai svarbus Palangos—Lazdininkų kelias, kuriuo buvo gabenamas importinis žalvaris ir sidabras. Lazdininkus su Anduliais-Kretinga, matyt, jungė ir tiesioginis kelias per Genčius, Kurmaičius, Kretingą. Didžioji jo dalis ėjo Akmenos upe. Tad Mėguvoje galima apibrėžti svarbiausių X–XIII a. kelių trikampį, kurio kampuose buvo Palanga, Lazdininkai ir Anduliai-Kretinga. Šio trikampio viduje pynėsi ir ne tokie reikšmingi vietiniai keliai, kitę priklausomai nuo gyvenviečių kilimo ar smukimo.

Pilsotas

Istorijos šaltiniuose Pilsoto žemė pirmą kartą minima XIII a. viduryje [2, 295–298]. Jos pavadinimo etimologija gana aiški: pilsāts, pilsēts (kuršių, latvių) — miestas, pilis [12, III, 166, 211, 234]. Ši žemė neabejotinai gyvavo jau seniai prieš ateinant į kuršių žemes kalavijuočiams, o jos centre, matyt, buvo svarbi pilis-miestas. K. Būga XIII a. rašytiniuose šaltiniuose rado 12 Pilsoto žemės vietovardžių [12, 234].

Pilsoto ribos buvo brėžiamos labai įvairiai. Vieni tyrinėtojai jam skyrė žemes nuo Mėguvos iki pat Nemuno žiočių ir Minijos, šiuo atveju jo teritorija siektų 800 km² [10; 79], kiti — tik artimiausias Klaipėdos apylinkes, apie 100 km² [12, III, 165–166].

Pilsotas buvo pati mažiausia pajūrio žemė. Kartografuojant archeologijos paminklus, nustatyta, jog jos plotas buvęs tik apie 150–170 km² (6 pav.). Iš šiaurės į pietus išilgai jūros ir marių ji tęsėsi apie 20 km, o į rytus nuo pajūrio buvo nutolusi per 10–13 km. Šiaurinė riba X–XIII a. ėjo Rušpelkių, Peskojų, Cartų-Valėnų kapinynais, rytinė sutapo su moreninių kalvų virtine, už kurios jau dunksojo tankūs miškai. Nuo Smeltalės aukštupio gyvenamos teritorijos riba suko į rytus ir bemaž

6. Pilsotas:

1 — kapinynai ir piliakalniai, 2 — neaiškūs, spėjami paminklai, 3 — kalvos, aukštumos, 4 — pelkės, 5 — žemės riba

pasiekė Minijos upę. Pietuose Pilsoto gyvenvietės baigėsi ties nedidelėmis kalvomis Smeltalės vidurupyje, prie Laistų piliakalnio; piečiau Laistų jau tęsėsi klampios pelkės,

o toliau — dideli miškai. Šių, tuomet negyvenamų, vietovių paleogeografinę aplinką gerai atspindi vietovardžiai: Purvinai, Dumpiai, Šilgaliai, Vaškiai, Voveriškės*. Didžiuliai miškai ne tik iš pietų, bet ir iš rytų juosė buvusią Pilsoto žemę dar ir vėlyvaisiais viduramžiais. Tai matyti iš daugelio XVI—XVII a. žemėlapių. Vakarinė Pilsoto riba ėjo jūros krantu ir pamariu, tiksliau — palei pelkes ir smėlingas lygumas išilgai jūros terasų, kurios driekėsi pakrantėse 2—3 km pločio ruožu. Dalies dabartinių pelkių vietoje tuomet dar tyvuliavo nedideli ežerėliai — dabar juos primena tik Kalotė ir Svianė (Sventė?).

Pilsotą sudarė lyguma — plokščia plėnė su nedideliais senųjų kopų gūbriais pajūryje. Tik palei Danę ir Smeltalės aukštupyje driekėsi kalvų virtinės [8, 63, 104]. Atmetus plačius smėlynus ir pajūrio pelkynus, Pilsote lieka ne taip jau daug tinkamos dirbti žemės.

Kaip ir Mėguvos, Pilsoto archeologiniai paminklai išsidėstę žemdirbystei tinkamesnėse vietose — dauguma jų yra palei Danės upę. Buvusiame Pilsote X—XIII a. archeologijos paminklų kartu su ne visai aiškiais ir žinomis tik iš XIII a. šaltinių priskaičiuojama apie 25; iš jų — 10 piliakalnių. Pilsoto žemėje, kaip ir Mėguvoje, bandėme nustatyti, kaip kito gyvenviečių skaičius tam tikrais laikotarpiais. X—XI a. jų buvo bemaž vienodai, XII a. — daugiausia, o XIII a. gyvenviečių sumažėjo, beje, ne taip ryškiai kaip Mėguvoje. Palyginę Pilsotą su Mėguva, galime spėti, kad pastarosios žemės ekonominė raida kai kuriais laiko tarpsniais kiek skyrėsi. Šią prielaidą galima bent iš dalies patikrinti: pasekti Pilsoto IX—XIII a. kapų santykinio skaičiaus kitimą. Kapų, kartu ir gyventojų nuo X a. staiga padaugėjo; daugiausia jų XI amžiuje. Vėlesniame amžiuje gyventojų sumažėjo tik truputį (3 pav.). Todėl galima manyti, kad XII a. Pilsotas žymesnio ekonominio smukimo dar nepatyrė. Tuo metu šioje žemėje galėjo būti maždaug 20 gyvenviečių, o vienai priklausė apie 8 km². X—XII a. Pilsote galėjo gyventi apie 1000 žmonių.

Iš XIII a. paminėtų Pilsoto vietovardžių tik 3 išsugo nepakitusias formas. Tai Eketė, Žardė ir Kalotė. Vietovardyje Pelliken nesunku atpažinti dabartinius Peleikius, greta kurių yra žinomas Laukžemių kapinynas.

* Purvinas — pelkėtas; purvs (lat.) — pelkė; dubuma (liet.) — žemuma, dumblas; dumbrājs (lat.) — pelkė.

Kitų pilių bei gyvenviečių lokalizavimas sukėlė daug ginčų. Rašytinius šaltinius sugretinus su vietovės reljefo ypatybėmis ir žinomais archeologijos paminklais, dėl Oktės su Galmene ir Pois pilių vietų reikia sutikti su istoriko J. Zembrickio nuomone [63, 4—5]. „Miestas“ ir pilys Okte su Galmene išties turėjo būti į rytus nuo Smeltalės, Birbiškių kalvose. Ten žinomas Gramboviškių piliakalnis, ir yra kalvų, kur reikėtų ieškoti buvusių pilaičių. Tarp šių dviejų pilių 1253 m. paminėta ir viena iš Pilsoto šventųjų vietų (gal viena iš svarbesnių) — vieta su nudžiūvusiu šventu medžiu, vadinamu Ouse Varpe [63, 5; 12, III, 163—164]. Neįprastas šio medžio pavadinimas (auzas — latviškai reiškia avižas) — „Avižos varpa“, o gal „Uosio varpa“ — išsamiau nepaaiškintas.

Pois pilis, matyt, yra buvusi netoli Pocių kaimo, palei Danę dunksančiose kalvose. Labai tikėtina, kad piliakalnio vietoje vėliau buvo dvarvietė, o šiuo metu — Žemės ūkio technikumų kompleksas.

Mutinos pilies vietą nustatyti sunkiausia — panašaus vietovardžio buvusioje Pilsoto žemėje dabar nėra. Iš 1253 m. ordino ir vyskupo žemių dalybų akto žinome, kad Klaipėdos žemių ribaėjusi šalia Mutinos. Tarp Mutinos ir Danės 1255 m. buvo pastatytas vandens malūnas [2, 290; 63, 19, 27]. Buvusios Klaipėdos miesto valdų ribos šiaurėje yraėjusios tarp Tauralaukio ir Purmalio piliakalnio, šalia kurio yra buvusi nemaža gyvenvietė. Piliakalnis stūkso prie Danės, palei nedidelį, bet sraunų upeliuką, giliai įsigraūsusį papėdėje. Upelis vadinamas Purmalio. Jo pavadinimo kilmė neaiški, manyta, kad tai gyvenvietės pavadinimo vedinys arba sietinas su latvišku purmala — pelkių kraštas, pakraštys [74, 268]. Pastarasis variantas neatitinka mikrogeografinės aplinkos ir vargu ar gali būti taikomas tokiam srauniam, iš kalvų tekančiam upeliui. Purmalio būtų galima tapatinti su XIII a. Mutina. Klaipėdos miesto valdų ribos, ne kartą šaltinių minimos,ėjo kaip tik šalia Purmalio, nors ši pilis su gyvenviete ten nė karto neminama, o apie Mutiną, turėjusią būti kaip tik šiose vietose, kalbama ne sykį. Matyt, ištuštėjęs Mutinos piliai, netoliese, priešais ordino malūną (vor Mühle) dar buvo nedidelė gyvenvietė, ilgainiui, sekant germanizmu, ir pavadinta Purmaliais. Nuo jos pavadinimą gavo ir upeliukas.

XIII a. dokumentuose yra žinių ir apie kai kuriuos, matyt, svarbesnius Pilsoto kelius. Nuo Pocių (Pois),

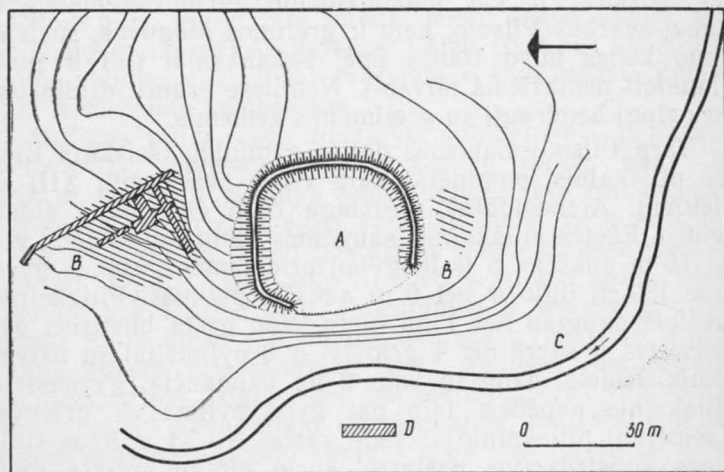
vieno iš didesnių to meto centrų, į pietus išilgai miškoėjo kelias į Zardę. Netoli Lasyčių (Lasiten), dabar mums nežinomos gyvenvietės, jis šakojosi į Oktę. Į šiaurę nuo Pocių kelias toliau vedė į Peleikius (Pelliten, Pellicen), iš ten greičiausiai iki Eketės pilies ir palei Danę aukštyn siekė šiaurinį žemės kraštą, o toliau — į Mėguvos pilis. Iš Pois pilies aukštu Danės krantu turėjo būti susisiekama su Purmaliais-Mutina ir tolimesnėmis šiaurinės dalies gyvenvietėmis. Pilsoto pietuose pastovūs keliai turėjo jungti tokias pilis ir gyvenvietes kaip Zardė, Lais-tai, Oktė ir Galmenė. Iš jų jau turėjo vesti keliai į žemaičius, taip pat į kaimynines Keklio ir Lamatos žemes. Minėti keliai jungė svarbiausius žemės centrus, kurie gerai išsiskiria ir čia pateikiamame Pilsoto žemėlapyje. Labai svarbus Pilsoto, kaip ir gretimoms Mėguvos, susisiekimo kelias buvo Danės upė, pakankamai gili ir plati plaukioti nemažiams laivams. Netoliese esanti Minija buvo patogi bendrauti su gretimomis žemėmis.

Tarp Pilsoto šiaurinės dalies paminklų išsiskiria Eketės piliakalnis, paminėtas kaip viena svarbesnių XIII a. vietovių. Archeologinė medžiaga rodo čia buvus didelį centrą. Eketės piliakalnis, saugomas natūralių kliūčių, yra iki 15 m aukščio, o iš lengviau prieinamos pusės jį gynė apie 130 m ilgio ir net 9 m aukščio pylimas. Piliakalnio aikštelė daugiau nei 1 ha ploto. Nuo greta buvusios gyvenvietės jį skyrė net 4 grioviai ir 3 pylimėliai su užtvaramis. Didelę, daugiau kaip 2 ha užimančią, gyvenvietę piliakalnio papėdėje taip pat gynė pylimas ir griovys. Kasinėjant piliakalnio aikštelę, rastas X—XI a. ilgas stulpinės konstrukcijos pastatas, kurio viduje aptikta daugybė šlako, geležies ir žalvario ruošinių, galastuvų, peilių, dalgelių nuolaužų [48, 15—17]. Žalvario lazdelės, plokštelės, papuošalų nuolaužos, metalo apdirbimo įrankiai rodo, kad šiame pastate dirbo ne tik kalviai, bet ir liejikas juvelyras [72, 110]. Ankstyvaisiais viduramžiais Eketė jau buvo stambaus feodalo pilis. Čia gyveno ne tik kariai, bet ir įvairūs meistrai, o papilio gyventojai dirbo žemę. Eketė turėjo būti vienas iš svarbiausių Pilsoto centrų, kurio klestėjimą didele dalimi lėmė ir svarbus Danės—Akmenos kelias, jungęs kaimynines žemes.

Šiauriniame žemės pakrastyje, šalia Smeltalės upelio, buvo kitas reikšmingas Pilsoto centras; čia dunkso Zardės ir Laistų piliakalniai su šalia buvusiomis gyvenvietėmis, netoliese — net 3 kapinynai. Pajūrio lygumoje

prie nedidelio ežeriuko iškilęs Žardės piliakalnis dar turi pylimo žymių ir priešpilio pėdsakų; greta, ariamame lauke, buvusios gyvenvietės vietoje, pasitaiko trinamųjų girnų akmenų, lipdytos ir žiestos keramikos. Archeologai dar nekasinėjo piliakalnio ir gyvenvietės, bet jų gyvavimo laiką rodo šalia esančių Kuncų ir Bandužių kapinynų radiniai. Pirmojo tiksli vieta dabar jau nežinoma, ir tik iš atsitiktinių radinių sprendžiama čia buvus XII—XIII a. kapus. Bandužiuose mirusiuosius laidojo daugiau kaip tūkstantį metų: nuo pirmųjų m. e. amžių iki ankstyvųjų viduramžių [44, 187; 45, 57].

Apie kilometrą nuo Žardės, kairiajame Smeltalės

7. Laistų piliakalnis ir gyvenvietė:

A — piliakalnis, B — gyvenvietė, C — buv. upelio vaga, D — tyrinėti plotai

krante, tarp pelkių iškyla Laistų piliakalnis (7 pav.). Jo nedidelę aikštelę juosia bemaž 3 m aukščio pylimai, rodantys, kad čia kadaise stovėjo nedidelė, bet galinga pilis. Šiaurinėje kalno papėdėje, tarp pelkių ir neaukštų kalvų, yra slėni lygumėlė — buvusios gyvenvietės — papilio — vieta. Gyvenvietė neužėmė ir hektaro, bet jau I tūkstantmečio viduryje ją gynė pylimas. Gyvenvietę ilgai arė, todėl tik išardytų židinių akmenys ir žiestų puodų šukės rodo, jog žmonės šalia piliakalnio gyveno iki pat ateinant kalavijuočiams. Papilio gyventojai mirusiuosius laidojo gretimame kapinyne, kur dar XX a. pradžioje buvo ty-

rinėta daugiau kaip 150 kapų, bet tik nedaugelio radiniai žinomi šiandien. Be žemdirbių, Žardės ir Laistų gyvenvietėse gyveno ir gausus amatininkų būrys, pirkliai (jų kapų rasta ir Bandužių, ir Laistų kapinyuose). Žardės-Laistų centras buvo itin patogioje prekybai vietoje. Smeltalės upeliu, įtekančiu į marias, galėjo nesunkiai pakilti užjūrio pirklių laivai, plaukę iš Baltijos į Nemuną. Be to, per čia ėjo sausumos kelias į Oktę su Galmene ir Lamatos žeme.

Jau kalbėta, kad daugiausia Pilsoto paminklų susitelkę palei Danės upę. Keletas dar prie XIX—XX a. ribos suardytų kapinynų (Joniškės, Rumpiškės, Bernšteibruko) ir sunaikintas Kalniškių piliakalnis yra dar vieno, bene svarbiausio, Klaipėdos centro, buvusio dabartiniame mieste, pėdsakai. Atsitiktiniai suardytų kapų radiniai, datuojami X—XII a. [26, lent. III, VI, VIII, XI, XIV], nusakoma jo laikotarpį. Klaipėdos-Pilsoto centro ekonomikoje nemažas vaidmuo, matyt, priklausė laivybai ir prekybai: tarp atsitiktinių Joniškės ir Rumpiškės kapinynų radinių buvo ir svarstyklių bei svarelių [46, 133]. Pirklių kapų palyginti nemaža ir gretimuose kapinyuose: Slengiuose 11 ištirtų ir keliuose anksčiau suardytuose X—XII a. kapuose aptikti du su pirkliais būdingu inventoriu. Atokiau nuo Klaipėdos šių kapų pasitaikė rečiau. Aukštakiemio kapinyno radiniai rodo šalia buvus vien žemdirbių gyvenvietę — tarp įvairių daiktų pirklių atributų neaptikta.

Dėl duomenų stokos Pilsote neišskirta vienokių ar kitokių dirbinių gamybos centrų. Kapinynų medžiagoje pastebėtos tos pačios įvairių tipų segių bei kitų drabužių detalių ir papuošalų kitimo, laikui bėgant, tendencijos kaip ir Mėguvoje. Išimti sudarė tik pasaginės segės gyvuliniais galais, kurių Pilsoto XII a. kapuose ypač sumažėjo. Pastebėtina ir tai, jog Pilsoto kapuose pasaginių aguoninių, žvaigždinių, gyvulinių segių ir aprančių, taip pat ir kryžinių smeigtukų pasitaikė pastebimai mažiau nei Mėguvos kapinyuose. Tai tikriausiai atspindi nedidelius atskirų žemių etninius skirtumus.

Lamata

Lamatos žemėvardį kalbininkas K. Būga vedė iš žodžio, turinčio dar indoeuropietišką šaknį lāma (latv.), ломъ (sen. rus.) ir reiškiančio balą, pelkę [12, II, 255]. Šio aiškinimo teisingumą patvirtina paleogeografijos duo-

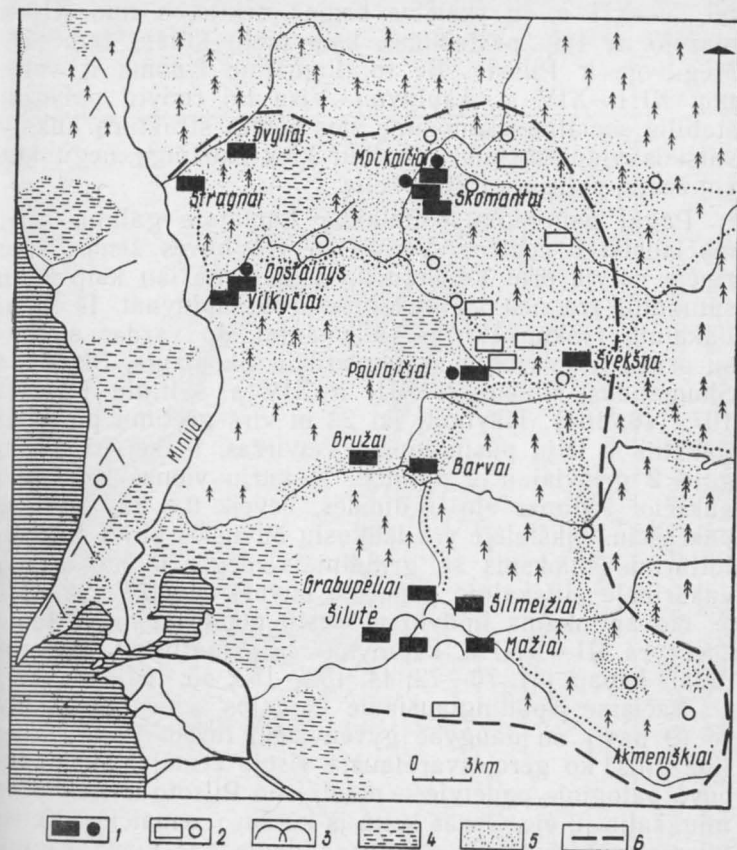
menys; jie rodo teritoriją tarp Pilsoto ir Nemuno žiočių esant labai pelkėtą.

Šią žemę, paminėtą dar XIII a. pirmojoje pusėje, istorikai tyrinėjo mažiausiai. Ordinas su vyskupu jos nesi-dalijo, todėl kalavijuočių analuose neliko Lamatos vieto-vardžių, kurie galėtų padėti apibrėžti žemės ribas. Neapi-brėžtos ribos skatino ginčyti ir jos teritoriją.

Vienų istorikų nuomone, Lamatos žemė prasidėjo į pietus nuo Klaipėdos ir driekėsi iki pat Nemuno žiočių [71], kiti ją laikė esant tarp Mėguvos ir Pilsoto [10, 248–249; 81, 14–16]. Istoriko J. Zembrickio tvirtinimu, Lamatos reikia ieškoti į šiaurės rytus nuo Nemuno žem-upio, nes ji esanti ne kas kita, kaip ta pati Zemaitija [63, 6]! Kadangi tiek įvairių nuomonių dėl Lamatos vie-tos, labai skirtingai būdavo apibrėžiamas ir šios žemės plotas — nuo vienos pilies apylinkių iki daugiau kaip 800 km².

Siek tiek patikslinę archeologo A. Tautavičiaus api-brėžtas Lamatos ribas, matome, jog archeologijos pamink-lai nužymi apie 500 km² šios žemės teritoriją (8 pav.). Šiaurinė riba nuo Minijos ėjo kairiuoju jos intaku Agluo-nos upeliu, rytuose siekė Veiviržą, nuo jo į pietus iki Sy-šos upės, kuri ir žymėjo pietinę žemės ribą. Šiaurėje La-matą nuo Pilsoto skyrė apie 10 km pločio miškų juosta, rytuose iki žemaičių buvo pelkėtos ir mišku apaugusios upių takoskyros. Vakaruose Lamatos kapinynai nesiekė Kuršių marių; jų paplitimo riba sutapo su Minijos vaga, o pietvakariuose ėjo iki Nemuno deltos ir Veiviržo. Tarp Minijos ir marių dar ir dabar driekiasi didžiuliai pelkių masyvai, telkšo maži ežerėliai, likę stumiantis Minijos žiotims pamariu į pietus nuo Priekulės apylinkių, kur jos buvo mūsų eros pradžioje. Tuo metu ir Nemuno delta buvusi labiau į rytus nuo dabartinės, o jai pasitraukus į dabartinę vietą, liko pelkėtos žemumos [40, 40–41]. Tik prie Ventės rago ir Kintų yra kalvų, kur ankstyvaisiais viduramžiais jau galėjo kurtis žmonės.

Didelė Lamatos dalis yra tirpstančių ledynų vandenių sudarytų deltų lygumose. Jos neretai pelkėtos, apaugusios mišku, išvagotos upelių, bet dengiamos palyginti derlin-gų dirvožemių. Ankstyvaisiais viduramžiais čia jau buvo tankiai gyvenama. Tai rodo apie Silutę išsidėstę kapi-nynai. Nemaža gyvenviečių yra buvę centrinėje žemės dalyje — moreninėje lygumoje su šilais apaugusiomis kal-vomis ir tinkančiais žemdirbystei dirvožemiais.

8. Lamatos žemė:

1 — kapinynai ir piliakalniai, 2 — neaiškūs, spėjami paminklai, 3 — kalvos, aukštumos, 4 — pelkės, 5 — ledyninės lygumos, 6 — žemės riba

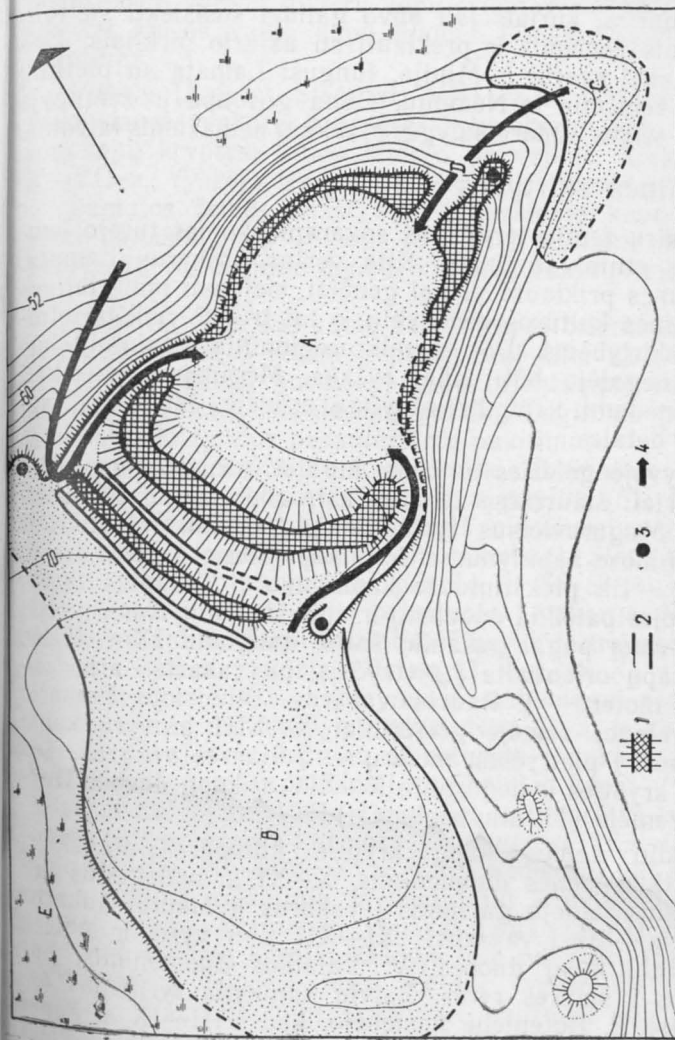
Kadangi žemdirbiams gyventi tinkamų plotų Lamatoje nebuvo daug, gyvenvietės išsidėstydavo grupėmis tarp didžiulių miškų ir balų. Atstumai tarp šių grupių pamink-lų yra vidutiniškai apie kilometrą. Turint omenyje šiandien žinomus Lamatos paminklus, galima spėti, kad X—XIII a. čia galėjusios būti 36–38 gyvenvietės. Tad vienai gyven-vietei priklausytų 12–13 km². Lamatoje galėjo gyventi iki 3000 žmonių. Kapinynų skaičių, o kartu ir populiaci-jos kitimą, amžiams bėgant, galime nužymėti tik labai apytikriai. Nuo VIII—IX a. kapinynų daugėjo labai lė-

tai, X—XII a. jų skaičius bemaž nekito, o nuo XII a. mažėjo ne taip pastebimai, kaip pietų kuršių žemėse — Mėguvoje ir Pilsote. Be to, Lamatoje žinoma ir vėlesnių, XIII—XIV a., kapinynų. Visa tai rodytų palyginti stabilią socialinę-ekonominę šios žemės struktūrą ankstyvaisiais viduramžiais ir galbūt kiek skirtingą negu kuršių žemių politinės raidos kelią.

Pagal paminklų susitelkimą Lamatoje galima skirti mažiausiai 3 centrus. Vienas jų yra buvęs žemės šiaurinėje dalyje prie Veiviržo upės. Ten mažiau kaip 2 km spinduliu yra net 5 piliakalniai ir 3 kapinynai. Iš tų piliakalnių ryškiai skiriasi Skomantai. Jo vardas sietinas su prūsų ir jotvingių asmenvardžiu Skomants, Skomand, Skumandus, žinomu iš XIII ir XIV a. šaltinių [12, III, 107, 140, 164]. Iškylantį iki 22 m virš gretimų pievų piliakalnį iš trijų pusių juosia Veiviržas. Iš ketvirtos saugojo 2 grioviai ir 2 pylimai, iš kurių vienas bent 8 m aukščio. Pylimas ėjo ir didelės, beveik 0,4 ha, aikštelės pakraščiu. Aikštelėje yra išlikusių buvusios pilies liekanų: kultūrinis sluoksnis su grindiniais, degto molio, anglių. Vakarinėje piliakalnio papėdėje buvusi nemaža gyvenvietė; čia aptinkama lipdytų ir žiestų puodų šukių. Kitapus upės yra III—XIII a. kapinynas su griautiniais ir degintiniais kapais [51, 70—72; 44, 152—153; 45, 104].

Pačiame įspūdingiausiam Lamatos žemės piliakalnyje (9 pav.) su daugybe gyvenviečių turėjo stovėti neeilinė pilis, ko gero, svarbiausia visoje žemėje. Skomantai buvo patogioje padėtyje — netoli nuo Pilsoto ir Keklio žemių, šalia jų ėjo vienas kelių iš kuršių į žemaičius. Keletu kilometrų piečiau Skomantų randame dar vieną kapinyną ir piliakalnių grupę. Mažiau kaip 3 km spinduliu čia žinomi 3 piliakalniai ir net 6 kapinynai. Iš piliakalnių išsiskiria Paulaičiai — piliakalnis su didesne kaip 0,3 ha aikšte, sutvirtintas grioviu ir daugiau kaip 5 m aukščio pylimu. Greta jo yra VIII—XIII a. kapinynas, kuriame būta ir vėlesnių, XIV—XVI a., kapų [44, 131; 45, 86].

Trečias ryškesnis centras, kurį žymi 6 vienas greta kito esantys ankstyvųjų viduramžių kapinynai, yra buvęs Šilutės apylinkėse. Kapai, deja, nuodugniau dar nekasinėti, todėl smulkiau apibūdinti jo kol kas negalime. Šilutės centro klestėjimą, matyt, lėmė du veiksniai: palankios gyventi ir dirbti žemę vietovės sąlygos ir patogus susisiekimasis su kaimynais — čia ėjo sausumos kelias iš Lamatos šiaurės į skalvių žemes.

9. Skomantų piliakalnio planas (rekonstravo architektas R. Stulpinas):
A — pilis, B, C — senovinės gyvenvietės, D — vartai, E — pelkė; 1 — gynybiniai pylimai, 2 — gynybiniai grioviai, 3 — bokštai (?), 4 — keliai į pilį

Lamatos žemės centrus, buvusius šalia Veiviržo upės, Svėkšnos apylinkėse ir apie Šilutę, turėjo jungti svarbiausi sausumos keliai, kurie siekė ir kaimynines gentis. Iš Šilutės apylinkių Šyšos upeliu nesunku patekti į Nemuną ir marias, kuriais jau buvo galima susisiekti su tolimesnėmis žemėmis ir prekiauti su užjūrio pirkliais. Lai-vybai labai svarbi ir Miniija, jungusi Lamatą su pietinių kuršių žemėmis ir Nemunu. Gana gili upė ir žemupyje lėta jos tėkmė sudarė sąlygas plaukioti nemažiams laivams.

Etninės skirtybės

Atskirų žemių teritorinis savarankiškumas turėjo lem-ti ir jų etninį savitumą. Kita vertus, išskyrus Lamatą, šios žemės priklausė vienai genčiai, siejamai materialinės ir dvasinės kultūros bendrybių, o tai trukdė reikštis etni-nėms skirtybėms. Dėl to mikroregioniniai etniniai skir-tumai negalėjo būti labai ryškūs. Mėginsime paieškoti jų tyrinėjami kapų orientavimą erdvėje, laidoseną, ap-rangos detales.

Vėlyvojo geležies amžiaus kuršiai mirusiuosius laido-jo įvairiai: šiaurinėse žemėse, kaip rodo latvių archeolo-go E. Mugurevičiaus tyrinėjimai, tuo laiku laidojo ir plokštiniuose kapinyuose, ir pilkapynuose, o pietinėse jų žemėse — tik plokštiniuose kapinyuose. Tas pats latvių tyrinėtojas pateikia duomenų ir apie šiaurinių kuršių kapų orientavimą pagal pasaulio šalis: dauguma IX—XIII a. vyrų kapų orientuota į pietryčius, pietvakarius arba va-karus, moterų — į šiaurės vakarus. Buvusioje Pamario (Bihavelanc) žemėje griautiniai X—XIII a. vyrų kapai orientuoti į pietryčius, moterų — į šiaurės vakarus. Tos pačios krypties ir degintinių X—XIV a. kapų duobės Duv-zarės žemėje (Tiltinių senkapiai).

Keklio žemės kapų kryptis kitokia. Gintališkėje, L. Vaitkunskienės duomenimis, X—XI a. nedegintus mi-rusiuosius laidojo galvomis į vakarus ir šiaurės vakarus (moteris — tik į vakarus); XI—XII a. ir vyrų, ir moterų degintinių kapų duobės, V. Valatkos duomenimis, nu-kreiptos į šiaurės rytus. Laivių kapinyną tyrinėjusi ar-cheologė E. Būtėnienė pastebėjo, kad VIII—IX a. kapai orientuoti į pietryčius. Taigi Keklio kapų kryptis skiriasi nuo Pamario ir Duvzarės žemių. Be to, Keklyje nepaste-bėta vyrų ir moterų kapų krypties priešpriešos.

Dauguma VIII—X a. Mėguvos (Palanga, Lazdinin-

kai, Kiauleikiai, Anduliai) nedegintų mirusiųjų palaidota galvomis į šiaurės vakarus. Vėlesnių, X—XII a., kapų (Kiauleikiai, Pryšmančiai, Ramučiai, Genčiai 1) duobės orientuotos į vakarus arba pietus. Mėguvoje VIII—XII a. nepastebėta vyrų ir moterų kapų orientavimo priešpriešos, tik kai kurios vaikų kapų duobės iškastos skirtingomis kryptimis.

Pilsoto (Laistai, Slengiai) VIII—X a. laidosenoje vy-ravo šiaurės vakarų ir šiaurės rytų abiejų lyčių griauti-nių kapų kryptys; kitaip laidojo tik vaikus. Kiek vėliau, X—XII a., ryškėja tendencija laidoti galvomis į vakarus.

Lamatos žemės ankstyvųjų viduramžių kapai orien-tuoti panašiai kaip Pilsoto [45, 17]. Plintant deginimo papročiu, vis dažniau duobes kasdavo vakarų—rytų kryp-timi [51, 71—74].

Taigi iki X a. kai kurių žemių kapai orientuoti pasto-vesne kryptimi, o vėliau ji pastebimai kito. Kaip aiškinti šį reiškinį? Mūsų nuomone, kapų orientavimo kaitą rei-kia vertinti kaip įsigalėjimą palaikų deginimo papročio, atspindinčio žymius pasaulėžiūros pakitimus.

Seniausių degintinių kapų aptikta Lamatoje. Ten jų atsirado VII a. pabaigoje, o VIII a. paplito [51; 45]. Jau VIII a. įsigali paprotys ir guldėti mirusiuosius galvomis į vakarus. Pilsote (Aukštakiemiai, Laistai, Slengiai) X a. deginimo paprotys gerokai paplito, o XI a. jau vyravo. Daugiausia ir XI a. kapų orientuota į vakarus. Mėguvos kapinyne ankstyviausi degintiniai kapai datuojami VIII a. pabaiga—IX a. pradžia (Palanga), bet tik XI a. įsigali šis paprotys. XII a. kapinyuose archeologai randa jau tik sudegintų mirusiųjų palaikus. Nuo IX a. ir kapų duo-bės Mėguvoje vis dažniau orientuotos į vakarus ar pie-tus. Keklio žemės pavieniai degintiniai kapai (Laiviai) taip pat datuojami VIII—IX a., bet šis paprotys įsivyravo labai palengva: kai kuriuose kapinyuose (Laiviai, Gin-tališkė) dar 80—90% X a. kapų nedeginti, ir tik apie XI a. vidurį griautinių ir degintinių kapų skaičius jau bemaž lygus. Kremacija visiškai įsigalėjo XII amžiuje. XI—XII a. kapų kryptis Keklyje taip pat pakito: dalis jų orientuota į vakarus, nors vis dar vyravo šiaurės rytų kryptis. Šiaurinėse kuršių žemėse paprotys mirusiuosius prieš laidojant sudeginti įsigalėjo dar vėliau; tad ir X—XIII a. kapuose nepastebėta ryškesnės duobių krypties kaitos.

Papročio deginti mirusiuosius vilnys sklido pajūriu iš

prūsų genčių per Lamatą į pietines kuršių žemes, o vėliau pasiekė ir šiaurės Kuršą. Drauge su šiuo papročiu atsirado ir kitas — kapų duobes orientuoti vakarų (saulės laidos, jūros) kryptimi. Juo toliau į šiaurę, juo labiau deginimo ir kapų orientavimo į vakarus bangas slopino senosios tradicijos ir pasaulėžiūra. Naujo papročio vilnys kliudė ir vakarines žemaičių žemes; X—XI a. ir čia pradėjo deginti mirusiuosius [45, 16].

Visų kuršių žemių degintiniuose kapuose rasta daug bendra: pradžioje daiktus karstan dėdavo taip, kaip ir nedegintų mirusiųjų kapuose, vėliau sudegintus palaikus ir daiktus supildavo į nedidelius karstelius arba ovalias duobutes. Griautiniuose ir ankstyvuose degintiniuose kapuose paprastai randama miniatiūrinių lipdytų molio indelių. Vėliau, įsigalėjus kremacijos papročiu, dėdavo miniatiūrinių darbo įrankių. VIII—XIII a. kuršių kapai ypač turtingi: laidojo su labai puošnia apranga, darbo įrankiais, ginklais.

Pietų kuršių ir Lamatos moterų bei vyrų aprangos skirtybės aprašė A. Tautavičius [45, 17—18]. Lyginti atskirų žemių senųjų kuršių drabužius sunkiau. Aprangos skirtybės mėginama pasekti lyginant įvairių rūšių pasaginių segių kiekį (procentais). Sios segės buvo ir funkcinė aprangos detalė, ir papuošalas, todėl didele dalimi sąlygojo aprangos savitumus.

Pilsote X—XII a. ir pasagines seges, ir puoštas gyvuliniais motyvais apyrankes dažniausiai nešiojo vyrai; tik kartais šios segės papildydavo moterų drabužius. Mėguvos žemėje pasaginės segės ir apyrankės gyvuliniais galais buvo tik vyrų aprangos atributas. Išimtys iš šios taisyklės labai retos. Palangos kapinyne pasaginių segių aguoninėmis galvutėmis rasta tik vyrų, ir dažniausiai turtingų, kapuose. Tai pasakytina ir apie seges keturkampias bei gyvuliniais galais, kurių, tiesa, pasitaikė ir viename kitame vaiko (matyt, berniuko) kape. Išimtis — tik XI—XIII a. pasaginės segės žvaigždiniais galais. Palangos kapinyne jų rasta 19: 14 buvo vyrų, 4 — moterų ir viena neaiškiamame kape. Tas seges nešiojo vien turtingi žmonės.

Pasaginės segės buvo reikšminga kuršių vyrų drabužių dalis ir kitose žemėse. Ypač jas mėgo Gintališkėje (Keklio žemė). Įdomu, kad čia įvairių rūšių apyrankes, tarp jų ir gyvuliniais galais, nešiojo ir vyrai, ir moterys. Tai specifinis Keklio žemės kuršių aprangos bruožas.

Taigi įsitikiname, kad pajūrio žemėse buvo etninių skirtumų. VIII—XIII a. jos reiškėsi įvairiu kremacijos papročio įsigalėjimo laiku ir nevienodu kapų orientavimu, kitokiomis vyrų ir moterų aprangos detalėmis.

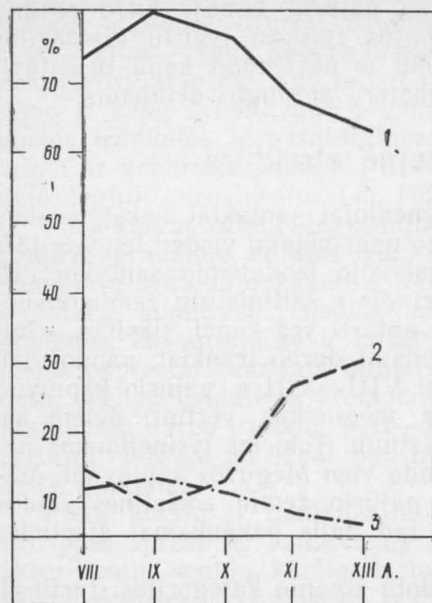
Žemių bendruomeninė struktūra

Pajūrio žemių visuomeniniai santykiai ankstyvaisiais viduramžiais iki šiol buvo nagrinėjami visos Lietuvos [37; 78] arba Pabaltijo ankstyvojo feodalizmo santykių raidos fone [92; 42]. Pagrindinis šaltinis šių žemių visuomeninių santykių raidai aptarti yra kapai, tiksliau — laidojimo būdas, į kapą dedami darbo įrankiai, papuošalai. Statistiškai analizuodami VIII—XIII a. pajūrio kapinynų medžiagą, bendruomenę mėginsime vertinti dviem aspektais — turtiniu ir socialiniu. Tokiems tyrinėjimams pakankamai medžiagos duoda vien Mėguvos kapinynai. Manome, kad jos ir kitų pajūrio žemių socialinės raidos bruožai nelabai skirsis, tad dalis pakankamai atspindės visumą.

Skiriamos trys palaidotų žmonių kategorijos: turtingi, vidutiniai ir neturtingi. Norėdami objektyviai palyginti atskirų laikotarpių kapinynus, kiekviename atskirai nustatinėjome, kaip dažnai ten aptinkama vienokių ar kitokių dirbinių bei papuošalų. Šių dažnio koeficientų suma ir rodė kapo turtinį statusą: juo daugiau buvo daiktų ir juo jie retesni, tuo kapas turtingesnis. Kapų turtingumas buvo nustatomas atsižvelgiant į vidutinio turtingumo koeficientą. Įvertintas ne tik daiktų skaičius kape, bet ir jų retumas. Turtingais laikėme ir tuos kapus, kuriuose rasta sidabrinių papuošalų, brangių ginklų, iš svetimų kraštų atvežtų dirbinių. Taip suskirstę kapus, nustatėme visų pirma pavienių vietovių visuomenės turtinę struktūrą, o paskui ir apskritai visos Mėguvos žemės.

Apibendrinę Palangos, Lazdininkų, Pryšmančių, Kretingos ir Girkalių—Ramučių kapinynų duomenis (daugiau kaip 700 VIII—XIII a. kapų), išvedėme visos Mėguvos grafiką (10 pav.). „Vidutiniškai“ čia apskritai sudarė apie du trečdalius gyventojų. Nuo X a. jų ėmė mažėti. X—XIII a. pastebimai mažėjo ir turtingųjų, daugėjo vargingųjų bendruomenininkų. Tad grafikas iliustruoja Mėguvos bendruomenės turtinę diferenciaciją, ypač suaktyvėjusią XI amžiuje.

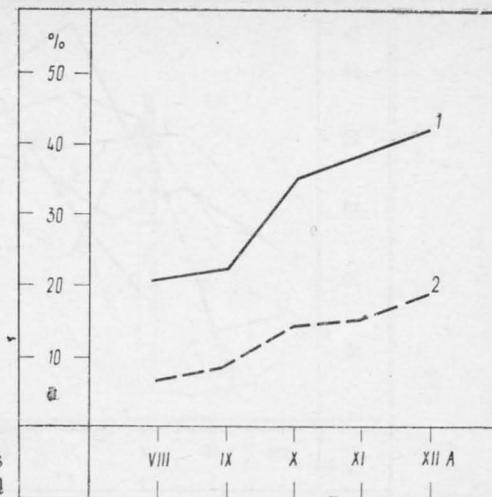
Kapų inventorius padeda nustatyti ir gyventojų socia-

10. Turtinė VIII—XIII a. Mėguvos gyventojų padėtis (pagal kapinynų radinius):
1 — vidutiniškai, 2 — neturtingi, 3 — turtingi

linę struktūrą. Žemdirbių kapuose randama pjautuvų, dalių, darbo kirvių, miniatiūrinių šių įnagių kopijų, rečiau — dar ir trinamųjų girnų akmenų. Karių kapus žymi kalavijai, jų makštų apkalai, kovos peiliai ir kirviai, vienas ar keli ietigaliai. Pastarųjų ginklų randama daugumoje vyrų kapų, ir tai rodo, kad ankstyvaisiais viduramžiais ietimis ginkluodavosi ne tik kariai, bet ir žemdirbiai. Lietuvoje, kaip ir Senosios Rusijos žemėse, Skandinavijos kraštuose, teisę nešioti ginklą turėjo kiekvienas laisvasis bendruomenės narys, nepriklausomai nuo jo užsiėmimo ir turto [78, 240, 257; 101, 213—214; 91, 53]. Tai labai svarbu. Išskirdami vyrų kapus be ginklo, net be ietigalio, galime manyti, kad čia palaidoti žmonės, neturėję teisės nešioti ginklo, — vergai, belaisviai. Apie vergus senovės lietuvių bendruomenėse ne kartą rašyta, tačiau dėl šaltinių stokos šis socialinis sluoksnius smulkiau nenagrinėtas.

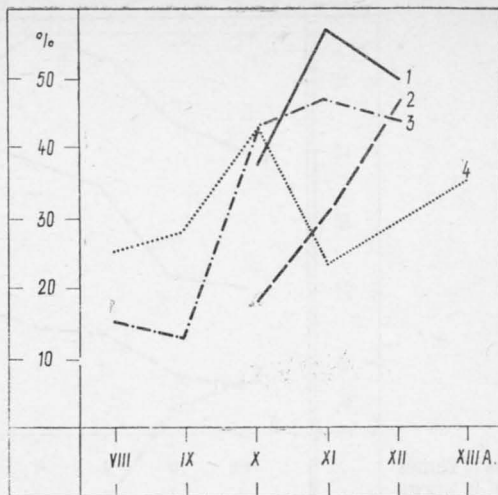
Iš mūsų statistikos matyti, kad Mėguvoje nuo VIII iki XII—XIII a. beginklių vyrų daugėjo (11 pav.). Ryškesnis vergų kapų pagausėjimas nuo X a. siejasi su varguomenės daugėjimu (12 pav.). Tai rodytų du daly-

11. Mėguvos žemės žemdirbių (1) ir vergų (2) kapai

kus: pirma, vergai dažniausiai priklausė ir socialiniu, ir turtiniu požiūriu žemiausiam sluoksniui; antra, jais galbūt tapdavo ir dalis skurdžių. Tiesa, tarp beginklių vyrų kapų, nors nedažnai, bet pasitaiko ir gana turtingų, kartais turinčių sidabru puoštų įkapių. Tokių kapų rasta bemaž visuose minėtuose kapinyuose. Nelaisvieji, matyt, ne visuomet būdavo neturtingi; tarp jų pasitaikydavo ir turtingesnių amatininkų, kaip buvo vakarų slavų kraštuose [24, 34], ir net pirklių.

Žemdirbių skaičių VIII—XIII a. Mėguvos gyvenvietėse iliustruoja kreivė (12 pav.), atspindinti bendriausias tendencijas. Tiesa, Palangoje žemdirbių gausėjo ne taip tolygiai: X ir XII—XIII a. buvo daugiausia, o XI a. jų kapų smarkiai sumažėjo. Tokį išskirtinumą lėmė, matyt, palangiškių bendruomenės ekonominė struktūra, kurioje žemdirbystei buvo skiriama ne pati svarbiausia vieta. Nesunku pastebėti, jog Mėguvoje žemdirbių ir neturtingų kapų kiekis procentais atitinka vieni kitus. Nuo X a. žemdirbių daugėjo, tuo pačiu metu mažėjo turtingų žmonių kapų. Čia galima įžiūrėti labai įdomaus proceso užuomazgą: dalis pasiturinčiųjų jau, matyt, žemės nedirbo, tik ją valdė arba pelnė turtą kitokiais būdais. Žemę dirbti vis labiau tapo vien neturtingųjų prievole. Mėguvos žemės kapų su žemdirbystės įrankiais skaičius nuo VIII iki XII a. augo lygiai kaip ir vergų skaičius. Tai ne atsi-

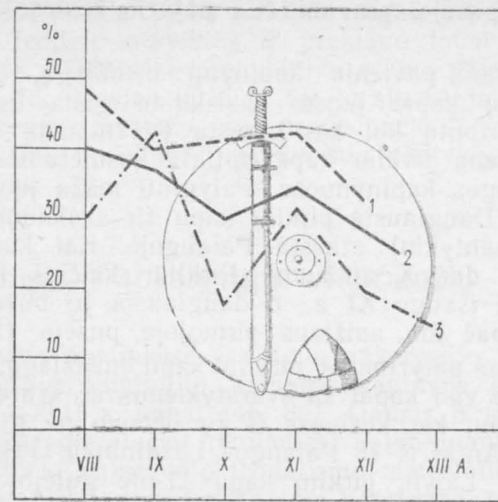

12. Žemdirbiai Mėguvoje:

1 — Kretinga, 2 — Girkaliai, 3 — Lazdininkai, 4 — Palanga

tiktinis sutapimas, o atspindys objektyvaus proceso, rodančio svarbų nelaisvųjų žmonių indėlį į patį sunkiausią verslą — žemdirbystę. Pabaltijo žemėse vergai dirbo žemę. Tai matyti ir iš XIII—XV a. šaltinių [92, 142, 148]. Pagrindinę žemdirbių dalį, suprantama, sudarė laisvieji bendruomenės nariai — neatsitiktinai VIII—XII a. jų buvo daugiau kaip trigubai daugiau nei vergų.

Karių kapų skaičiaus dinamika Mėguvos žemės VIII—XIII a. kapinyuose labai įdomi. Nuo VIII a. jų kapų nuolatos mažėjo (13 pav.). VIII—IX a. karių kapai sudarė 37—40% visų vyrų kapų, o XII—XIII a. jų jau buvo apie 20%. Išimtį sudarė XI a., kai karių kapų vėl pastebimai padaugėjo. Dar ryškiau minėtus pokyčius atspindi Palangos kapinytas. Staigų karių kapų sumažėjimą X a. galima sieti su laisvųjų bendruomenės narių nuginklavimu, telkiant valdžią nedaugelio rankose. Archeologai šį reiškinį sieja su visuomenės feodalizacija, kai privilegija nešioti ginklą priklausė jau tik valdantiems sluoksniams [92, 146]. Karių kapų Palangoje ryškiai gausėja XI a. — tuo metu šis centras ypač klestėjo. XI a. palaidoti ginkluoti žmonės, matyt, buvo jau nebe ginkluota liaudis, bet kariai profesionalai — drauginin-

13. Mėguvos karių kapai:

1 — Lazdininkai, 2 — apskritai Mėguvoje, 3 — Palanga (dailininkė D. Traukumaitė)

kai* (kariauna). Tai rodo jau anksčiau minėtas pasiturinčiųjų atsiskyrimas nuo žemdirbystės, XI a. kapų turtingumas (be ginklų, randama daug, neretai ir brangių papuošalų). Reikia manyti, kad draugija Palangoje, kaip ir visoje Mėguvoje, formavosi X a., gausiausia buvo XI a., o to amžiaus pabaigoje—XII a. pradžioje jos vaidmuo jau sumenko (labai sumažėjo karių kapų).

Panašus procesas vyko ir kitose Lietuvos žemėse bei kaimyniniuose kraštuose. A. Tautavičiaus nuomone, draugiją išlaikiusių feodalų Lietuvoje atsirado X a. pabaigoje—XI a. pradžioje [69, 23]. Latvijos tyrinėtojai jos formavimąsi datuoja IX—X a. ir XI a. pradžia [93, 77]. Prūsų žemėse draugija, archeologo V. Kulakovo nuomone, gyvavo jau nuo IX a., o XII a. viduryje išnyko [90, 130].

Be žemdirbių, karių ir vergų kapų, ryškiai skiriasi ir pirklių kapai su būdingomis įkapėmis — svarstyklėmis ir svareliais. Didžiausia dalis tokių kapų, atsiradusių X a.

* Drangja (germ.), driugan (got.), drengir (skandinavų tau-tose), družina (slavų) [91, 63] turi tiesioginį lietuvių kalbos atitikmenį — draugija. Dėl to tiksliau būtų vartoti „draugija, draugininkas“, o ne „kariauna, kariaunos narys“, turinčius pernelyg plačią reikšmę.

antrojoje pusėje, yra kaip tik pajūrio žemėse [46, 133, žem. 73].

Tyrinėjant pavienių kapinynų medžiagą, paaiškėjo, kad pirklių kapai juose pasiskirstę gana nevienodai. Pirklių atributų kol kas nerasta Pryšmančių kapinyne. Tik po vieną pirklio kapą aptikta kasinėtuose Girkalių bei Kretingos kapinynuose. Palyginti mažai jų ir Lazdininkuose. Daugiausia pirklių kapų (ir skaičiumi, ir procentiniu santykiu) atkasta Palangoje. Kai kurie kapai datuojami dar X amžiumi. Pirklių skaičius Palangoje pastebimai išaugo XI a., o daugiausia jų buvo XII a., atrodo, ypač šio amžiaus pirmojoje pusėje (25 pav.).

Atidžiau patyrinęjus pirklių kapų medžiagą, pastebėta, kad ne visi kapai su svarstyklėmis ar svareliais turtingi įkapių, kai kuriuose iš jų nebuvo nė ginklų, net ietigalių. Antai iš 18 Palangos, Lazdininkų, Girkalių, Kretingos ir Laivių pirklių kapų 11-oje gulėjo kalavijai, kovos kirviai arba ietigaliai, o 7-uose apskritai nebuvo ginklų. Visi šie „beginklų“ pirklių kapai, išskyrus vieną, buvo neturtingi įkapių. Todėl galima manyti, kad ir tarp negausių X—XII a. pirklių atstovų būta ir turtinių, ir socialinių skirtumų. Ginklai pirklių kapuose rodo buvus laisvųjų pirklių ir pirklių karių. Kapuose be ginklų palaidoti, matyt, nelaisvi žmonės, vertęsi prekyba. Jie galėjo būti turtingesni ar vargingesni, bet priklausė nuo turtingo laisvo žmogaus arba feodalo.

Turint tai omenyje, galima susidaryti vaizdą apie pirklių vaidmenį ir funkcijas ankstyvaisiais viduramžiais. Iki šiol vienos nuomonės tuo klausimu nebuvo. Remdamasi archeologine medžiaga, archeologė R. Volkaitė-Kulikauskienė teigė, kad nuo II tūkstantmečio pradžios į prekybą plačiai įsijungė genčių diduomenė, nes pirklių kapuose neretai randama turtingų ginklų [78, 268]. Istoriko J. Jurginio nuomone, ankstyvųjų viduramžių pirkliai buvo tik pilyse ir dvaruose gyvenusių feodalų faktoriai [32, 23]. Abu tyrinėtojai sutartinai neigia egzistavus pirklius, kaip savarankišką socialinį tarp sluoksnį.

Dalis pirklių, be abejo, kartu buvo ir žemvaldžiai. Jų kapai ne tik turtingi papuošalų ir ginklų, bet ten randama ir žemdirbių atributų: dalgelių ar jų miniatiūrų. Kituose pirklių kapuose turto ne tiek daug, bet nėra ir žemdirbio atributų. Todėl galima manyti, kad bent nuo XI a. jau turėjo būti ir pirklių, kuriems prekyba — svarbiausias verslas.

Nelaisvi pirkliai, arba pirkliai vergai, tenkino tik šeiminko feodalo poreikius ir prekiaavo labai nedidelėje teritorijoje. Platesnius prekybinius ryšius palaikė ir skatino kaip tik laisvieji pirkliai. Šis jų sluoksnis XI—XII a. pajūrio žemėse pamažu tapo pradedančio formuotis pirklių sluoksnio branduliu, prekybinių santykių skatintoju ir plėtotoju.

Palanga — ankstyvųjų viduramžių centras

Palangos apylinkėse yra daug ankstyvųjų viduramžių archeologinių paminklų. Viename kapinyne buvo ištirti 374 VIII—XIII a. kapai [45, 80]. Gausia ir turtinga šių kapų medžiaga plačiai remiamasi apibūdinant viso Lietuvos pajūrio ankstyvojo feodalizmo materialinę kultūrą. Šiauriniame Palangos krašte, ties Vanagupe, yra dar vienas kapinynas, kuriame rasta XI—XIII a. dirbinių, o sudaryto degintinio X a. kapo daiktai, saugomi Klaipėdos kraštotyros muziejuje, rodo kapinyną buvus ir piečiau Birutės kalno. Jame rasta įtvirtinimų ir pagoniška alko vieta, o papėdėje — X—XIV a. gyvenvietė. Iš to sprendžiama Palangoje buvus svarbų viduramžių centrą.

Idomijų duomenų šio centro raidai pažinti davė kasi-nėto kapinyno medžiaga. Iš kapų skaičiaus matyti, kad nuo X a. jų labai sumažėjo. O Mėguvos žemėje gyven-tojų šiek tiek pradėjo mažėti tik nuo XI amžiaus. Keis-tas šis reiškinys dar ir todėl, jog visi duomenys rodo Palangą klestėjus ir XI amžiuje. Aiškindamiesi tuos prieš-taravimus, spėjame, kad didelė ir turtinga Palangos gy-venvietė X a. suskilo, t. y. šalia pagrindinės atsirado ir mažesnių. Viena nedidelė gyvenvietė, kurios seniausi sluoksniai datuojami X a. pabaiga, aptikta prie Birutės kalno, antra rasta netoli VIII—XIII a. kapinyno, trečia buvo arti Naglio kalno, greta ežeriuko, vadinto Ežeraliu ir dabar virtusio šlapia lanka. Iš šio ežeriuko kadaise tekėjo nedidelis upeliukas ir pro Naglio kalną vingiavo jūron [58, 95—98].

Legendomis apipintas Birutės kalnas ir senovinė jo papėdės gyvenvietė slėpė daug netikėta... Prieš tūkstant-metį kalnas dar buvo pakrantės kyšulys, jo papėdę plovė Baltijos bangos. Iš sausumos pusės ji juosė molinga pelkėta lyguma, o iš šiaurės ir pietų prie kalno šliejosi

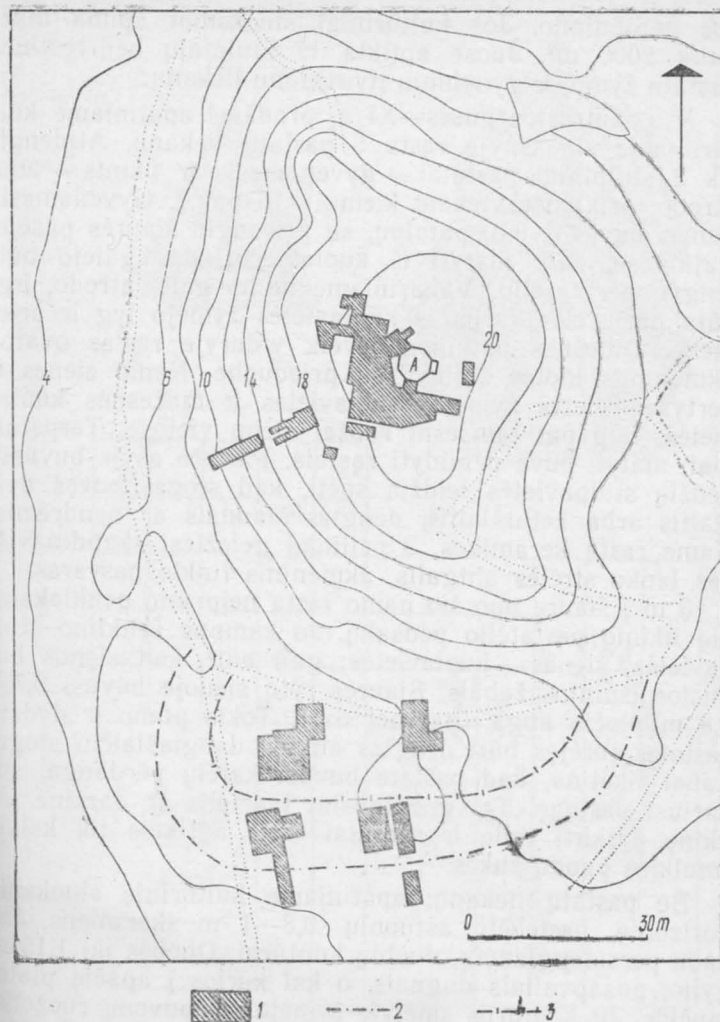
žemesnių kopų gūbriai *. Birutės kalno aikštelė dar prieš šimtmetį atrodė kitaip: buvo mažesnė ir taip pat apskrita, pakraščiais tebebuvo ženklūs pylimai (14 pav.).

14. Birutės kalnas 1878 m. (pagal senovinį atviruką)

Ištirta didesnė senosios kalno aikštelės dalis (15 pav.); ten rasta nemaža ir žmonių gyvenimo pėdsakų. Seniausios jų žymės, negausūs atsitiktiniai radiniai siekia dar I tūkstantmečio pirmąją pusę. Gerokai vėliau, jau X–XIII a., 16 m pločio ir daugiau kaip 17 m ilgio ovalią kalno aikštelę juosė 1,5–2 m aukščio smėlio pylimas. Rytuose jis buvo gerokai platesnis ir iki 3 m aukščio. Vakaruose, jūros pusėje, įtvirtinimų neaptikta. Pylimo viršaus sluoksniai suardyti, ir nežinia, ar jie turėjo dar kokių įtvirtinimų. Aikštelėje terasta menkų statybos žymių: šiaurinio pylimo vidiniame šlaite buvo apie 10 cm skersmens stulpaviečių ir daugiau nei įprasta akmenukų. Surinkta X–XIII a. būdingos keramikos, akmeninių verpstelių nuolaužų, pentino dalis, keletas karoliukų. Keista, kad kalne rasti X–XIII a. smėlio pylimėliai neturėjo jokių kitokių įtvirtinimų arba užtvary pėdsakų, žinant, kokios galingos

* Taip kalno aplinką nupiešė geologas, geogr. m. dr. prof. V. Gudelis.

15. Birutės kalno ir papėdės tyrinėti plotai:

A – koplytėlė, 1 – kasinėti plotai, 2 – X–XI a. priešpilio ribos, 3 – XIII–XIV a. priešpilio, apjuosto gynybinių pylimų, ribos

gynybinės sienos paprastai saugojo to meto piliakalnio aikšteles. Labai tikėtina, jog jau tuo metu Birutės kalnas greičiau buvo ne slėptuvė, o alko vieta.

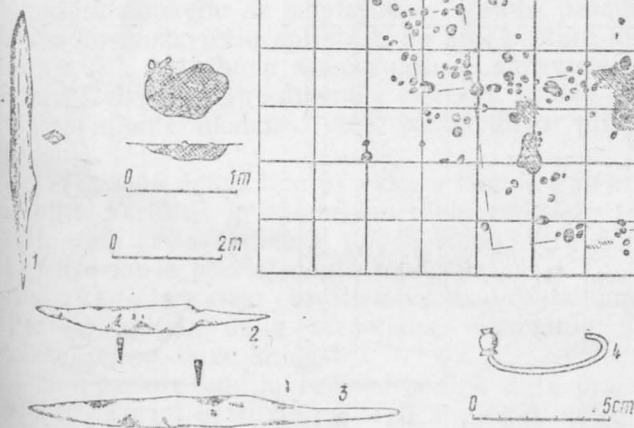
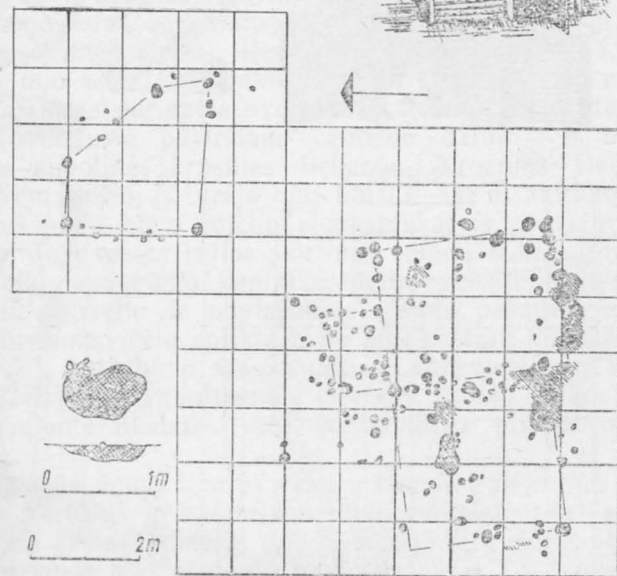
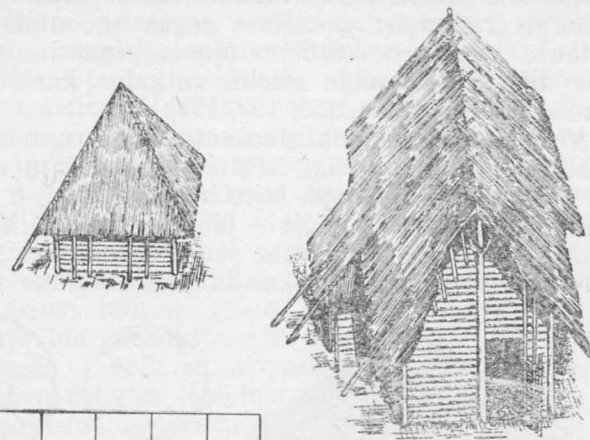
Kalno pietinėje papėdėje, giliai užpustytos smėliu, slūgsojo X–XIV a. gyvenvietės liekanos. Gyvenvietė buvusi apie 25 m pločio terasoje tarp kalno šlaito ir jū-

ros paplūdimio. Jos kultūriniai sluoksniai apima maždaug 2000 m². Juose aptikta 17 stulpinių bei rėstinių pastatų žymių ir gynybinių įtvirtinimų liekanų.

X a. antrosios pusės—XI a. pradžios apatiniame kultūriniame sluoksnyje rasta 5 pastatų liekanų. Atidengti tik 2 stulpiniai pastatai—gyvenamasis ir ūkinis—abu, atrodo, priklausę vienam kiemui (16 pav.). Gyvenamasis namas buvęs dviejų patalpų, su prieangiu šiaurės pusėje. Patalpose, kaip matyti iš kuolavičių, dar galėjo būti lengvų pertvarėlių. Vakariniame namo gale, atrodo, irgi būta durų, ties kuriomis kuolavietės žymėjo lyg ir priemenę. Didesnės patalpos beveik viduryje rastas ovalus akmenimis klotas židiny su prieduobe. Namo sienas ir pertvarų vietas žymėjo stulpavietės ir mažesnės kuolavietės, taip pat tamsesni ruožai sienų vietose. Tarpstulpiai, matyt, buvę užpildyti rątais. Pastato ašyje buvusių pėdžių stulpavietės leidžia spėti, kad stogas buvęs dvišlaitis arba keturšlaitis, dengtas šiaudais ar nendrėmis. Name rasta keramikos, 3 peiliukų geležtės, skandinaviškas lanko strėlės antgalis, akmeninis tinklo pasvaras.

3 m į šiaurę nuo šio namo rasta neįprasto penkiakampio ūkinio pastatėlio pėdsakų. Jo kampus ženklino stulpavietės, sienas—kuolavietės; gali būti, kad sienos buvusios išpintos žabais. Šiaurės rytų sienoje buvusi 0,7—0,8 m pločio anga (gal net dvi). Tokio plano ir dydžio pastatas turėjęs būti dengtas aukštu daugiašlaičiu stogu. Labai tikėtina, kad pastate buvusi karčių perdanga, sudariusi pastogę. Tai greičiausiai tvartelis ar daržinė. Jo ūkinę paskirtį rodo ir radiniai—čia aptiktos tik kelios smulkios puodų šukės.

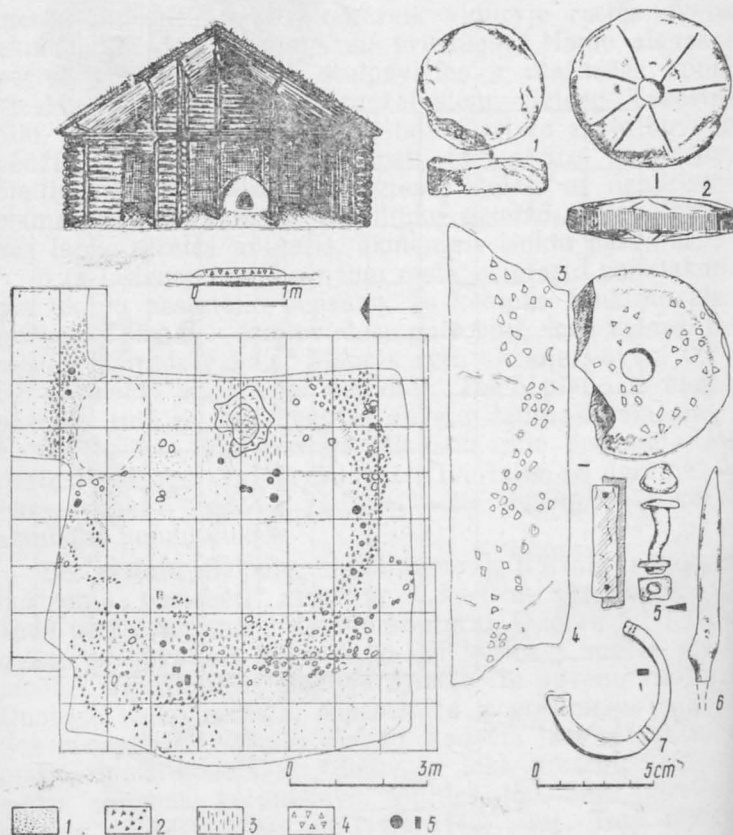
Be pastatų liekanų, apatiniame kultūrinio sluoksnio horizonte pastebėti aštuonių 0,8—1 m skersmens, kai kada persidengiančių, duobių kontūrai. Duobės iki 1,15 m gylio, pusapvaliais dugnais, o kai kurios į apačią platėjančios. Jų kontūrus smėlyje žymėjo tik puvenų ruoželis. Duobėse nieko nerasta, nepastebėta ir organinės medžiagos pėdsakų. Iš formos atrodo, kad čia įkastos pintinės, matyt, maistui laikyti. Lietuvoje toks atsargų laikymo būdas žinomas, bet nebuvo paplitęs [80, 58]. Latvijoje grūdus duobėse laikė tik lyviai [42, 259]. Taip maistą saugojo pietinėse rytų slavų teritorijose [98, 237] ir vėlyvųjų slavų [43, 102]. Kol kas sunku spėti, kokiai Lietuvos teritorijai ši tradicija būdinga ir su kuria sritimi sietina.

16. Birutės kalno priešpilio X—XI a. pastatų planai, rekonstrukcija ir radiniai:
1 — skandinaviškas strėlės antgalis, 2, 3 — peilių geležtės, 4 — pasaginės segės dalis

Apatinis kultūrinis sluoksnis datuojamas remiantis būdingais radiniais: pasaginės segės agnoniniais galais nuolauža ir siauru rombinio pjūvio plunksna skandinaviško tipo įtveriamuoju strėlės antgaliu, kurio atitikmenys skiriami IX—X a. [53, 193, 197].

Viršutinis kultūrinis sluoksnis susidarė nuo XIII a. paskutiniojo ketvirčio iki XIV a. paskutiniųjų dešimtmečių. Apatinėje jo dalyje buvo ir stulpinių, ir rėstinių pastatų liekanų, viršutinėje — jau tik rėstinių. Vienas seniausių viršutinio kultūrinio sluoksnio pastatų buvo rėstinis stačiakampis ir gerokai didesnis už kitus (17 pav.).

17. XIII a. paskutiniojo ketvirčio namo planas, interjeras ir radiniai:
1 — pilka žemė su degėsiais, 2 — anglis, 3 — molis, 4 — perdegęs molis,
5 — stulpavietės; radiniai: 1 — žaidimo akmuo (?), 2 — akmeninis verpstelis,
3 — vertikaliųjų audimo staklių pasvaras, 4 — apkalėlis, 5 — laivų
kniedė, 6 — peiliukas, 7 — pasaginė segė

Jo gale, šiaurės vakarų kampe, yra buvęs apie 2 m pločio kiek išsikišęs prieangis, viduje pereinantis į priemenę. Šio namo suanglėjęs apatinis vainikas gulėjo 0,3—0,4 m gylio griovelyje ant nedidelių akmenukų klojinio — savotiško pamato. Neaukštos sienos buvo drėbtos moliu. Daug perdegusio molio su rąstų atspaudais vakarų sienos vietoje rodytų, kad namo galai buvę rėstiniai iki pat viršaus, t. y. stogas dvišlaitis. Stulpų eilės palei šonines sienas prilaikė rentinį iš vidaus ir kartu su vidurinės dalies greta krosnies bei priemenės stulpais rėmė dvišlaitio stogo išilgines lotas, kurių galai buvo įkirsti į galinės sienos rentinį. Tokios konstrukcijos pastatų stogas turėjo būti neaukštas, be pastogės [7, 73]. Pastate rastas molio gabalų su atspaudais sluoksnis rodo, jog stogas buvo dengtas lentomis arba tašais ir plūktas moliu. Namas asla buvusi smėlio su moliu. Apie 1,4 m nuo galinės rytinės sienos, ties jos viduriu, buvo 1×1,2 m dydžio nuo aslos kiek pakilęs plūktas ir perdegusio molio plotelis su išsiskiriančia ovalia 0,9×0,6 m dydžio glaistytu ir perdegusio paviršiaus centrine dalimi — iš molio plūktos kupolinės krosnies liekanos. Krosnies sienelės 10—15 cm storio, ji turėjo būti iki 0,7—0,8 m aukščio. Po krosnies padu buvo smėlio sluoksnukas ir nemaža laužavietė. Joje rastos kelios skirtingų puodų šukės, gintaro gabaliukai, apdegusių kauliukų, peilio geležtė, sulaužyta plokščiu lankeliu ir paplatintais galais pasaginė segė. Panašių laužaviečių aptikta ir po kitų pastatų molio krosnimis, tik jose buvo vien anglių. Laužavietės po krosnimis laikomos ritualinėmis, bet jas galėjo naudoti ir utilitariniams tikslams, kol pastatydavo plūktą molio krosnį.

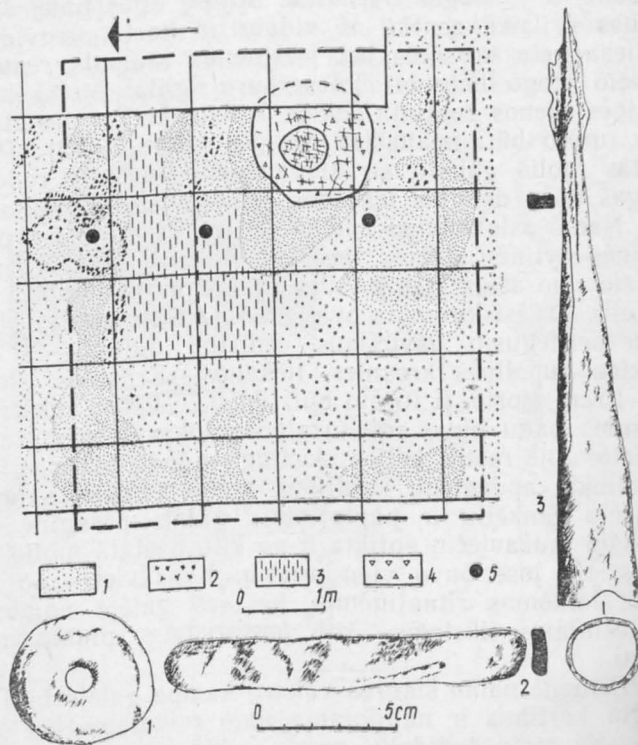
Priemenė namo šiaurės vakarų kampe galėjo būti perdengta kartimis ir naudojama ūkio reikalamis bei podėliui — čia rasta 4 didelių puodų šukių, verpstelių, peiliukų. Kai kurie prastai degto molio pasvarai (jų buvo 12) rodo, kad čia galėjo stovėti ir vertikaliųjų audimo staklės. Pastate aptikta daug keramikos, akmeninių tinklo pasvarų, peilių, laivų kniedžių.

Šio pastato anglių radiokarboninė data yra 1293 ± 15 metų*. Turint omenyje nedidelį anglių užterštumą auga-

* Datuota Tbilisio valstybinio universiteto laboratorijoje. Už pagalbą datuojant autorius dėkingas LTSR MA Botanikos instituto Kauno Dendroklimatochronologinės laboratorijos vedėjui biol. m. dr. T. Bitvinskui.

ly, kadaise augusių kultūrinio sluoksnio paviršiuje, šaknimis, pastato statybos data laikomas XIII a. paskutinis ketvirtis.

Kultūrinio sluoksnio vidurinėje dalyje aptikta bent 8 bemaž to paties laikotarpio rėstinių vienos ir dviejų patalpų pastatų pėdsakų. Geriau išlikęs ir atidengtas buvo tik vienas (18 pav.). Jis bemaž kvadratinis, kaip

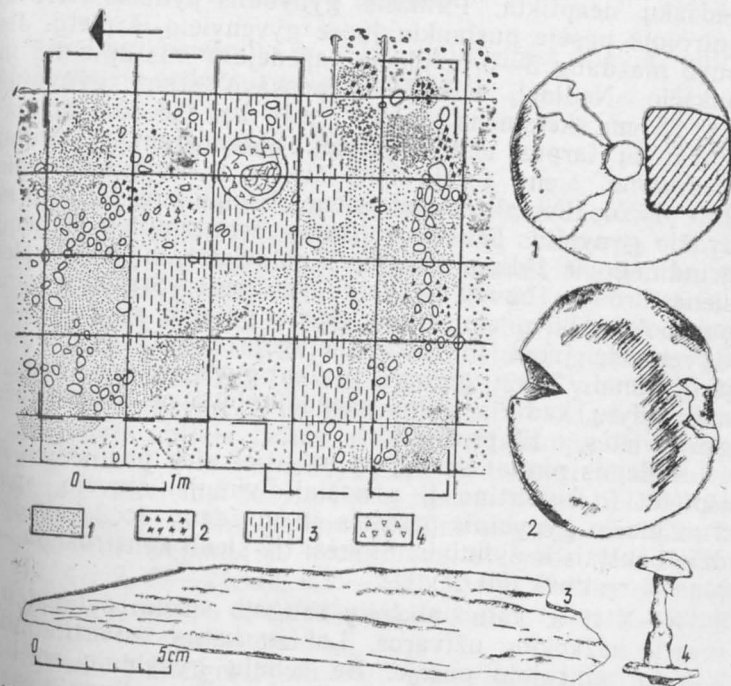
18. XIV a. pirmosios pusės — vidurio pastato planas ir radiniai:
1 — pilka žemė su angliukais, 2 — anglis, 3 — molis, 4 — perdegęs molis,
5 — stulpavietės; radiniai: 1 — akmeninis verpstelis, 2 — geležinė juostelė,
3 — ietigalis

ir kiti gyvenvietės pastatai, orientuotas tiksliai pagal saulio šalis. Įėjimo vieta nenustatyta, spėjama ją buvus vakariniame gale. Sienos neapdrėbtos moliu. Nendrinis ar šiaudinis stogas, atrodo, irgi gulėjęs ant išilginių lotų, kurias rėmė ties pastato viduriu skersai jo stovėjusios 2 pėdžios. Asla plūkta iš molio. Per 1 m nuo rytinės sienos, ties jos viduriu, stovėjo maždaug 1 m skersmens

plūkto molio krosnis. Namo inventorių sudarė keramika, verpstelis, peiliukas, 3 galastuvėliai, 2 akmeniniai tinklų pasvarai, 4 laivų kniedės, smulkių gintariukų „lobis“, ietigalis.

Sis namas, kaip ir gretimi pastatai, pagal ten rastą Kryžiuočių ordino miestams ir pilims būdingą ir nuo XIII—XIV a. ribos žinomą rateliniu ornamentu dekoruotą keramiką [60, 73], datuojamas XIV a. pirmąja puse ar viduriu.

Pačiame sluoksnio paviršiuje rasta dar 4 rėstinių namų pėdsakų. Vienas namas buvo apie 22,5 m² dydžio ir, atrodo, pietvakarių kampe turėjo maždaug 1×2,5 m priėngį (19 pav.). Namo sienas žymėjo tamsesnė žemė su

19. XIV a. antrosios pusės namo planas ir radiniai:
1 — pilka žemė su angliukais, 2 — anglis, 3 — molis, 4 — perdegęs molis;
radiniai: 1 — degto molio pasvaras, 2 — akmeninis tinklo pasvaras, 3 — skalūno galastuvas, 4 — laivų kniedė

degėsiais ir nedideli akmenys dėmėse, sudariusiose lyg ir 0,3—0,4 m pločio juostas — matyt, primityvų pamatėlių. Remiančių stogą pėdžių nebuvo, todėl galima spėti buvus

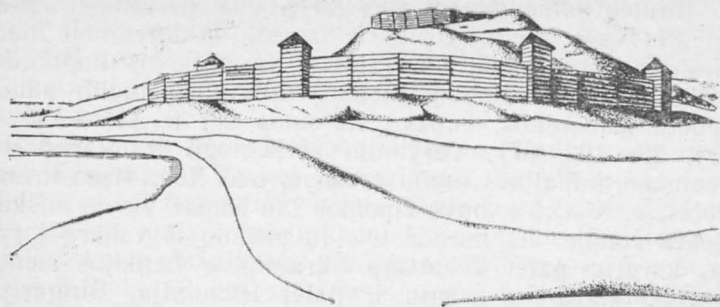
jau kitokią — gegnių — stogo konstrukciją. Interjeras įprastinis: plūkto molio asla ir apie 1 m skersmens molio krosnis ties rytinės sienos viduriu, per metrą nuo jos. Pastate ir šalia jo rasta keramikos, 2 galastuvėliai, molinis pasvaras, 2 akmeniniai tinklo pasvarai, 2 laivų kniedės, gintariukų „lobis“. Vėlyviausius gyvenvietės pastatus datuoja rateliniu ornamentu puošta keramika, kurios atitikmenų rasta Klaipėdos pilies XIV a. antrosios pusės sluoksniuose.

Įtvirtinimai

Seniausiuose — X—XI a. — sluoksniuose įtvirtinimų pėdsakų neaptikta. Pirmasis gynybinis pylimas XIII a. antrojoje pusėje puslankiu juosė gyvenvietę iš pietų. Jis buvo maždaug 5—6 m pločio papėdėje ir vos apie 1,5 m aukščio. Nedidelį aukštį kompensavo stipri gynybinė 20—35 cm skersmens stulpų, įkastų kas 0,8—0,9 m, užtvara; jų tarpus užpildė rąstai. Sprendžiant iš stulpų masyvumo, siena turėjo būti aukšta ir dviguba — apie 2 m pločio. Pietvakariniame sienos kampe buvęs $2,7 \times 3$ m dydžio gynybinis bokštas, kuriame rasta smulkių akmenų grindinio liekanų. Kuolavietės, likusios palei sienas, rodytų buvus gynybinę perdangą. Statinyje abipus bokšto buvo akmenimis grįstų patalpų su židiniais. Gyvenvietę juosė to laiko Lietuvoje įprasti gynybiniai įtvirtinimai. Tokie galingi mažos gyvenvietės įtvirtinimai rodytų, kad čia, kalno papėdėje, būta ne pagrindinės gyvenvietės, o tik priešpilio.

Sudegus pirmajai sienai, pylimą šiek tiek paaukštino ir išplėtė. Ir sutvirtino jį panašiai: viršuje stovėjo apie 2 m pločio gynybinis pastatas su maždaug $3 \times 2,5$ m dydžio bokštais ir židiniais. Skyrėsi tik sienų konstrukcija — jos jau rėstinės (20 pav.).

X—XIII a. kalno aikštelę saugojo smėlio pylimai ir, matyt, kažkokios užtvartos. Labiau kalną sutvirtino tik XIV a. antrojoje pusėje. Be senųjų gynybinių smėlio pylimų, aikštelės vakarinį kraštą saugojo galinga siena, kurią sudarė 2 eilės storų stulpų, įkastų 1,3—1,8 m tarpais. Tarp eilių paliktas 1—1,7 m pločio ruožas. Tarp stulpų išilgai, skersai ir įstrižai sienos buvo sudėti gulsti rąstai. Toks rentinys užpildytas smėliu ir moliu, kuriame įminta medžių stuobrių ir šakų, sutvirtintų kuolų eilėmis. Siena iš išorės apačioje dar plūkta moliu.

20. XIV a. Birutės kalno ir priešpilio gynybiniai įtvirtinimai (rekonstravo architektė D. Trakumaitė ir autorius)

Galingi priešpilio ir kalno įtvirtinimai XIV a. antrojoje pusėje sudegė ir nebuvo atstatyti.

Gyvenvietės radinių savitumas

Pastatuose rasta pajūrio ir visos Lietuvos ankstyvųjų viduramžių statybai neįprastų elementų. Tiesa, dydžiu Birutės kalno gyvenvietės namai neišsiskiria; tokių žinoma ne tik lietuvių [15, 89—97], bet ir latvių, prūsų, estų [97, 286—296; 86, 4], rytų [96] bei vakarų [13, 51; 7, 16—18; 17, 128, 131] slavų, germanų [55, 128—145] žemėse. Tačiau konstrukcijose yra daug netradicinių dalykų. X a. antrosios pusės—XI a. pradžios sluoksnyje aptikta tašytų stulpų stačiakampių ir kvadratinų dėmių. Nei to meto baltai, nei slavai šitaip nieko nestatė. Pavieniai tašytų rąstų pastatai, aptikti IX—XI a. Gdanske ir Voline, laikomi paliktais pačių skandinavų, o vėlesni siejami su skandinavų statybos tradicijomis [13, 47; 7, 22—23; 43, 238—239]. Todėl Palangoje aptiktas tašytų stulpų konstrukcijas taip pat laikome vikingų kultūrinės įtakos apraiška.

Net 5 Palangos rėstiniuose namuose yra buvusi plūkto molio asla, ko iki šiol irgi nepasitaikė Lietuvoje [15, 95—97]. Archeologo V. Sedovo duomenimis [97, 297], tokia asla būdinga latgaliams, ir taip pastatytų namų žinoma tik ten bei artimiausiose teritorijose. Molio asla rėstiniuose namuose aptinkama į rytus nuo Čiudo ežero, retkarčiais rytų slavų žemėse [96, 141] ir daug dažniau vakarų slavų gyvenvietėse [7, 44, 56].

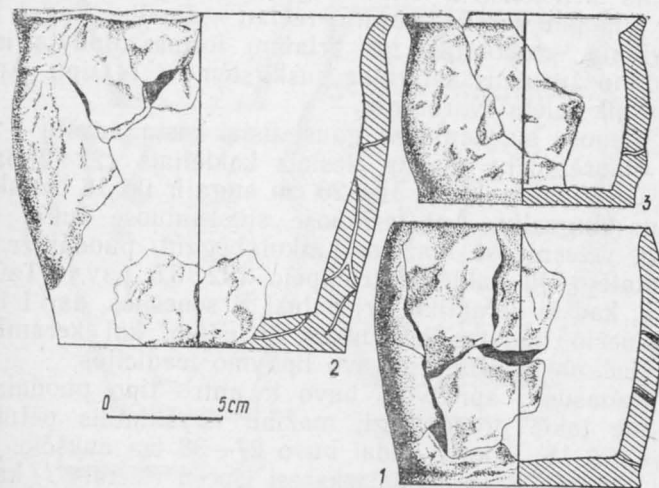
Birutės kalno gyvenvietės X—XIV a. pastatuose rasta apvalių vien iš molio plūktų krosnių. Kaimyninėje Latvijoje ankstyvaisiais viduramžiais paplitusios kupolinės molio krosnys akmenų, medžio arba vien molio padu, apdėtu akmenimis, būdavo statomos dar ir XIV—XV a. [94, 28; 102, 67]. Tarybinio archeologo R. Rapoporto nuomone, kupolinės molio krosnys, nuo X a. atsiradusios Polesėje, X—XI a. buvo žinomos jau bemaž visoje miškastepės zonoje. Jis nurodė tris jų plitimo iš vakarų į rytus kryptis: palei dabartinę Ukrainos ir Lenkijos sieną, Dnepro kairiuoju krantu ir palei Rumuniją, Bulgariją [96, 138—141]. Vakarų slavai jas žinojo IX a. [7, 78]. Palangoje tokios krosnies liekanų jau buvo X a. antrosios pusės—XI a. pradžios sluoksnyje. Kitur Lietuvoje, net ir netolimoje Imbarėje [15, 95, 96] jų nežinoma.

Neįprasta ir tokių krosnių vieta Birutės kalno gyvenvietės rėstiniuose pastatuose. Jos buvo ties galinės sienos viduriu, per 1—1,4 m nuo jos, paprastai priešais įėjimą. Pabaltijo ankstyvųjų viduramžių pastatuose krosnys stovėdavo patalpos viduryje arba kampe, o ties sienos viduriu labai retai. Taip jų pastatytų žinoma tik žiemgalių Mežuotnėje [97, 261—301] bei Rygoje [102, 70]. Tokia krosnių vieta nebūdinga ir rytų slavų pastatams. Ladogoje taip pastatyta krosnis laikoma išimtimi ir netipiška X—XIII a. rusų miestams [95, 103]. Novgorode vien amatininkų dirbtuvių krosnys stovėjo ties sienos viduriu [96, 149—150]. Tik VII—XIII a. vakarų slavams tokia židinių ir krosnių situacija yra įprastinė [13, 52; 7, 74; 43, 107; 17, 128].

Lietuvos ankstyvųjų viduramžių statybai nebūdingų bruožų Palangoje randama neatsitiktinai. Čia kryžiovosi jūrų prekybos keliai ir veikė įvairių kultūrų įtakos. Nuolatiniai kuršių ir Šiaurės Europos vikingų kontaktai seniai atsispindi tiek rašytinėje, tiek ir archeologinėje medžiagoje. O plūkto molio krosnių statybos tradicija, išsirutuliojusi vakarų slavų žemėse, be nurodytų R. Rapoporto kelių į rytus, plito dar ir kitaip — Baltijos jūra ir pakrantėmis, svarbesniais vidaus vandens keliais į šiaurės rytus. Tai pasakytina ir apie kitus vakarų slavų statybai būdingus bruožus: krosnies vietą patalpoje, plūkto molio aslą. Tad prekybinių ryšių dėka šios architektūros tradicijos pasiekė Palangą, Dauguvos baseiną ir šiaurinius rytų slavų centrus Ladogą bei Novgorodą. Keramika sudaro didžiausią ir įdomiausią gyven-

vietės radinių grupę. Smėlio užpustyti kultūriniai sluoksniai išliko nesuardyti, todėl iš 215 puodų šukių pavyko atkurti nemaža puodų formų, be to, nustatyti puodų tipus laikotarpiams ir nors bendrais bruožais — jų formų ir puošybos raidą.

Keramikos buvo trejopos: lipdytos, lipdytos su žiedimo žymėmis ir žiestos. Daugiausia, beveik pusė, rasta lipdytos su žiedimo žymėmis. Apie pusę visos lipdytos keramikos sudarė miniatiūriniai, 8—14 cm aukščio, puodeliai, kurių dažniausiai randama kapinynuose. Puodeliai nuo 9,5 iki 16 cm skersmens anga, t. y. jų aukštis ir anga bemaž vienodi. Pagal formą skiriami 4 miniatiūrinių puodelių tipai (21 pav.). Indelius lipdė iš juostų;

21. Lipdyta Birutės kalno priešpilio keramika:
1 — X a. pabaigos—XI a. pradžios, 2 — XIII a. antrosios pusės, 3 — XIV a. antrosios pusės

mažesnių puodelių tarpus užspaudydavo pirštais, todėl jie ne tokie dailūs, su įspaudais dugneliuose. Sujungę didesnių indų juostas, šonus glaistydavo iš viršaus žemyn. Lipdytų puodų sienelės buvo apie 1 cm storio, o molyje pasitaikė iki 5 mm dydžio granito trupinių. Kur kas rečiau moliui liesinti naudojo smėlį. Ornamentas miniatiūriniams puodeliams nebūdingas, tik keletas jų turėjo įkeltas briaunų viršuje.

Analogiškų aprašytiems miniatiūrinių puodų žinoma daugelyje Lietuvos, ypač pajūrio, I tūkstantmečio ir II

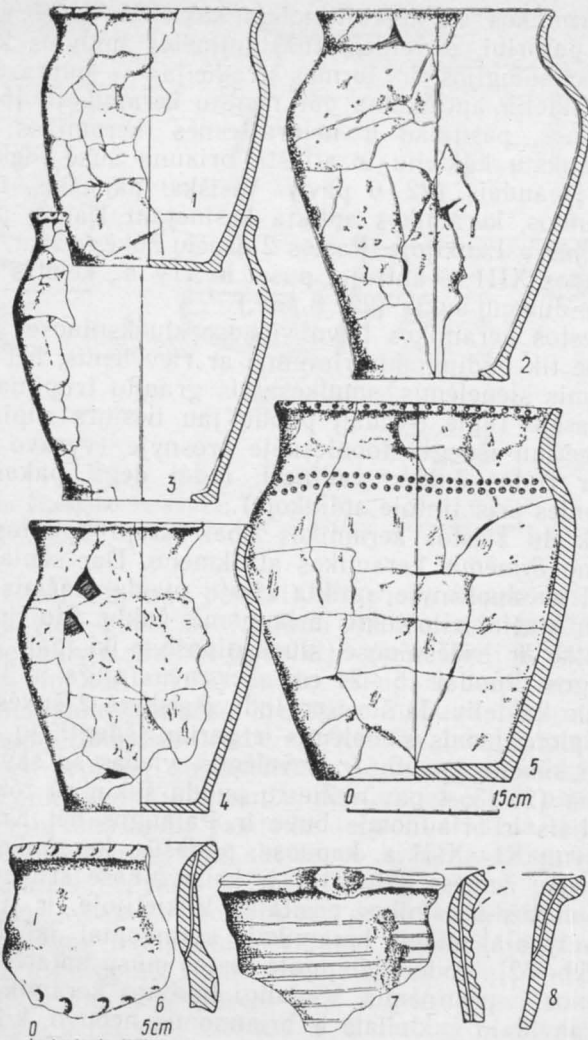
pradžios kapinyuose. Birutės kalno gyvenvietės miniatiūrinė keramika rodo, kad ši tradicija kuršių žemėse gyvavo dar ir XIV amžiuje. Kartu reikia pastebėti, jog lipdytos miniatiūrinės keramikos negalime laikyti kuršių etniniu bruožu, nes ji buvo paplitusi ne tik Lietuvoje [37, 272, 352; 38, 81], bet ir senųjų prūsų genčių [20, 146, 150] bei rytų slavų kapinyuose [98, 120]. Gana daug lipdytų mažų indelių archeologai randa ir IX–XI a. Švedijos kapuose [65, 466; 61, 161–193].

Daugelio gyvenvietės puodų žiedimo žymės labai neriškos. Lipdytus su žiedimo žymėmis puodus nuo lipdytų skiria tik dailesnė ir taisyklingesnė forma, kartais rievėlės šonuose, charakteringai įlenkta dugno kojukė. Jie plonesnėmis sienelėmis ir didesni, geriau išdegti, molis liesintas taip pat grūstu granitu, rečiau – smėliu. Pagal indų pavidalą, proporcijas bei briaunų formas lipdytą ir su žiedimo žymėmis keramiką suskirstėme į 14 tipų. Aptarsime tik keletą svarbesnių.

Visuose sluoksniuose gausiausiai rasta aukštų į apačią siaurėjančių puodų tiesiais kakleliais (22:2 pav.). Jie iki 36 cm aukščio, 15–26 cm anga ir iki 16 cm skersmens dugneliu. Ankstesniuose sluoksniuose šukių daugiau, vėlesniuose mažėjo. Laikui bėgant, puodai žemėjo ir plėtėjo, jų kakleliai trumpėjo (22:3,5 pav.). Tai rodytų, kad ši keramika išriedėjusi iš senesnės, dar I tūkstantmečio lipdytos keramikos, ir išliko, kol keramikoje su žiedimo žymėmis gyvavo lipdymo tradicijos.

Panašūs į aprašytus buvo ir antro tipo puodai; tik jie ne tokie proporcingi, mažiau išryškintais petukais. Trys (iš 18) atkurti indai buvo 27–38 cm aukščio. Nuo kitų indų šio tipo puodai skyrėsi išorėn riestais ((kakleliais (22:1,4 pav.). Dauguma šukių aprūkusios, matyt, šiuose puoduose gamino maistą; be aprūkimo žymių tik patys didžiausi, skirti maistui saugoti. Seniausiame X–XI a. sluoksnyje šio tipo puodų kaklelių nerasta, bet ir jie, paveldėję nemažą lipdytos keramikos bruožų, turėjo siekti senesnius laikus. Tai patvirtina ir Kretingos kapinyno panašios šukės.

Atskirą tipą sudarė 9 puodai, turėję išorėn riestus, su nedidele įduba viduje)) kaklelius. Dydžiu ir proporcijomis jie panašūs į antro tipo indus. X–XI a. sluoksnyje puodų su tokiais kakleliais dar nebuvo; nuo XIII a. antrosios pusės iki XIV a. pabaigos jų tolydžio daugėjo. Kaklelius ir briaunas su įduba dangčiui paprastai turi

22. Lipdyta ir su žiedimo žymėmis priešpilio keramika: 1, 3–5 – XIII a. paskutiniojo ketvirčio, 2 – X a. pabaigos–XI a. pradžios, 6, 7 – XIII a. antrosios pusės, 8 – XIV a. antrosios pusės

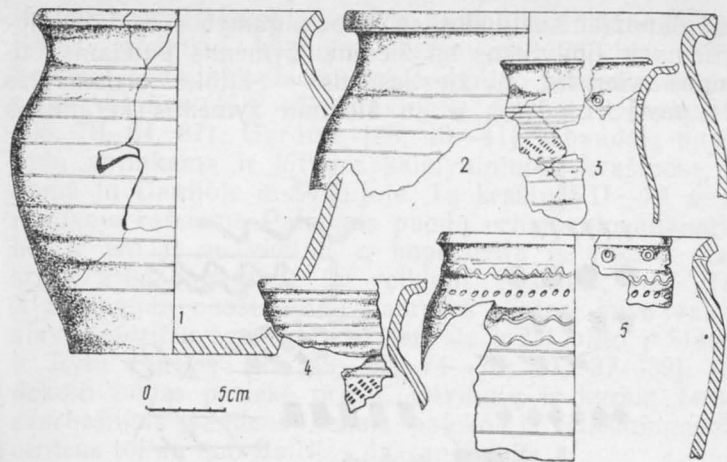
žiesti indai, todėl jų gausėjimas, laikui bėgant, yra dėsningas. Ypatinga forma išsiskiria kelios šukės su trumpais n pavidalo kakleliais. Labai ryškus petukų nuolydis rodytų, kad šie indai artimi dvigubo kūgio formos indams.

Keramikos su neprofiliuotais kakleliais tipai yra būdingi pajūriui, paveldėję tūkstantmetes lipdytos keramikos technologijos ir formos tradicijas — paprasčiausių tipų kaklelių aptinkama dar neolito keramikoje [57]. Be tradicinės, pasitaikė ir neįprastinės keramikos: rasta indo aukštu kakleliu ir atlošta briauna šukė, dekoruota nago įspaudais (22:6 pav.). Visiškai panašios, tiksliau nedatuotos, keramikos aptikta kasinėjant Kauno pilį, žinoma jos ir Lenkijoje. Rastos 2 ąsočių šukės (22:7 pav.), skiriamos XIII a. antrajai pusei ir XIV a., keletas XIII—XIV a. dubenų šukių (22:8 pav.).

Žiastos keramikos buvo visuose sluoksniuose. Ji skyrėsi ne tik būdingomis rievėmis ar rievėlėmis, bet ir plonesnėmis sienelėmis, smulkesniais granito trupiniais molio masėje (apie trečdalį puodų jau liesinta rupiu smėliu), geriau išdegtą tobulesnėje krosnyje (vyravo raudonos ir rudos šukės; vadinasi, indai degti pakankamai deguonies prisotintoje aplinkoje).

Tik du žiastos keramikos tipai turėjo lipdytos ir su žiedimo žymėmis keramikos atitikmenų. Dar seniausiame X—XI a. sluoksnyje aptikta žiastų puodų stačiais kakleliais ir stačiais atloštomis briaunomis šukių. Šio tipo indų pasitaikė ir vėlesniuose sluoksniuose — iki pat XIV a. pabaigos. Puodai 15—24 cm skersmens anga ir 3—4 cm aukščio kakleliu. Iš šio tipo indų išsiskyrė 2 šukės: indai buvo plonesnėmis sienelėmis ir geriau išdegti, jų petukai puošti šukelių spaudu ir rievėlėmis, vienas su skylute po briauna (23:3, 4 pav.). Žiastų puodų šukių su tokio tipo kakleliais ir briaunomis buvo ir Palangos bei Kretingos kapinynų XI—XIII a. kapuose; panašios keramikos žinoma prūsų žemėse [20, 214] ir kaimyninėse srityse. Dažniausiai tos keramikos pasitaikė Vokietijoje, ir ji skiriama vėlyvajai slavų keramikai, aptinkamai iki XIII a. [41, 59—62]. Todėl Palangoje rastos mūsų aptartos šukės laikomos importinėmis. Kadangi lipdytos keramikos indų su r pavidalo kakleliais ir briaunomis nebuvo, kitus rastus šio tipo puodus galima spėti esant pagamintus sekant importine keramika.

Lipdytos ir žiastos keramikos ryšys įžiūrimas ir puoduose su n pavidalo briaunomis (23:5 pav.). Tiesa, ta keramika briaunų forma ir tėra panaši, nes žiesti indai buvo visai kitokios formos, o minėta dar turėjo retą [79, 39—41] ornamentą. Du šio tipo plonesni ir geriau išdegti indai po briaunomis turėjo skylutes (su skylutėmis

23. Žiasta priešpilio keramika:

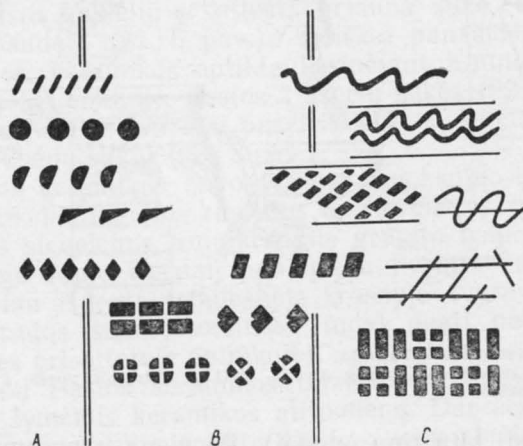
1, 2 — XIV a. antrosios pusės, 3, 4 — XIII a. antrosios pusės, 5 — XIV a. pirmosios pusės

dar 2 žiesti kitų tipų puodai). Po vieną ir poromis išdėstytos skylės buvo 3—7,5 mm skersmens, gręžtos jau kietame molyje. Galbūt jų reikėjo garui išeiti iš dangčiais uždengiamų virti skirtų puodų. Šiaip ar taip, nei Lietuvoje, nei kaimyniniuose kraštuose nebuvo tokių „skylėtų“ puodų gamybos tradicijų. Keletas labai panašaus į mūsiškes profilio, su skylėmis po briauna šukių rasta Estijos ankstyvųjų viduramžių paminkluose [52, pav. 230]. Tolimesnių analogijų pasitaikė tarp IX—XII a. Lenkijos bei Vokietijos indų, kur skylės po briauna laikomos slavų keramikos požymiu [41, 33, 60—62].

Žiastos keramikos formos jau gerokai skyrėsi; tai rodo puodai, pagal kampuotas briaunas išskirti į A tipą (24 pav.). Jie palyginti žemi, plačiadugniai. Šių puodų rasta tik XIII a. antrosios pusės—XIV a. pabaigos sluoksniuose. Tokios keramikos žinoma ir iš Palangos bei Girkalių kapinynų [78, 76, 79], Joniškėje ji datuojama XI—XII a. [26, lent. XIV], Užnemunėje tokios briaunos išsiskyrė XIII—XIV a. keramikoje [38, 88, 98]. Tikslų šio tipo atitikmenų randama Naugarde, bet daugiausia jų Lenkijoje, Čekijoje, kur aptinkama ir tarp XIII—XIV a. puodų [43, 101, 153], ir Vokietijos vėlyvoje slavų keramikoje [41].

Birutės kalno gyvenvietės keramikos ornamento rū-

šys glaudžiai susijusios su puodų gamybos būdais: lipdytiems ir lipdytiems su žiedimo žymėmis puodams būdingas vienoks, o žiestiesiems — kitoks ornamentas (24 pav.). Lipdytos ir su žiedimo žymėmis keramikos

24. Birutės kalno priešpilio keramikos ornamentas:
A — lipdyta, B — lipdyta su žiedimo žymėmis, C — žiesta

dekoruota daugiau kaip du trečdaliai visų indų. Daugumos jų tik briaunos viršus puoštas įkartomis, nago ar lazdelės įspaudais. Įkartos, spaudų ornamentas labai archaiškas. Įvairių jo derinių archeologė R. Rimantienė rado jau Šventosios neolitinėse Narvos kultūros gyvenvietėse [57, 139]. Jis buvo plačiai paplitęs. Švedų archeologės D. Zeling nuomone, toks ornamentas būdingas daugelio tautų keramikai [61, 38].

Įsigalint žiedžiamajam ratui, sparčiai nyko senosios puodų ornamentikos tradicijos — Palangos žiestų puodų jau puošta ne briauna, bet indų petukai ir šonai. Labiausiai mėgtas rievėlių ir bangelių ornamentas. Tokį puošybos būdą lėmė technologija: smagiai sukantis ratui, užtekdamo tik pridėti lazdele, ir puodo šonuose likdavo gražios rievės ar bangelės. Rečiau naudojo kitokius, neįprastesnius puošybos būdus (24 pav.). XIII—XIV a. puoduose pasitaikė kvadrato, rombo, stačiakampio formos ir šukelių pavidalo raštų. Didesnė dalis šitaip puošėtų indų buvo nužiesta vietoje. Spaudo ornamentas ankstyvųjų viduramžių Lietuvos keramikoje pasitaiko retai. Ar-

timiausia stačiakampio spaudo analogija žinoma iš Klai-pėdos apylinkių kapinynų keramikos [26, lent. XIV], kryžmai sudalinto stačiakampio spaudo ornamentas pasitaikė Vilniuje [68, 42], jotvingių žemėse Užnemunėje [38, 79, 84, 87], Gardine [88, 40—41]. Spaudais puošėtų indų aptinkama ir kituose kaimyniniuose kraštuose, žinoma jų Danijoje ir Švedijoje. Tų kraštų VII—XI a. keramikoje randame Palangos puodų ornamento analogijų, bet ir ten ji ne vietinė, o importuota iš vakarų slavų sričių arba pagaminta jai veikiant. Pasirodo, kad VII—X a. spaudų puošėtų indų gamybos centrai buvo vakarų slavų bodričių žemėse, ir iš ten šie indai plito į Siaurės ir Rytų Europą [27, 49—50, 74—75; 61, 37—39]. Tas dekoro būdas pasiekė prūsų, jotvingių ir kuršių žemes, svarbesniais vandens keliais pateko į reikšmingesnius centrus toliau nuo Baltijos pakrančių.

Peržvelgus svarbiausias puodų formas, galima teigti, kad lipdyta ir lipdyta su žiedimo žymėmis X—XIV a. Palangos keramika daug ką paveldėjo iš tradicinės senesnės kuršių keramikos. Žiestoje keramikoje tai pastebima gerokai mažiau. Be to, pastarojoje randame daug vietinei keramikai nebūdingų formos, technologijos, puošybos bruožų, atsiradusių dėl importinės keramikos įtakos. Importinė keramika bei jos įtakos rodo ilgalaikius ir aktyvius palangiškių ryšius su vakarų slavų prekybos centrais. Neabejotina, jog palangiškiai palaikė artimus prekybinius ryšius su įvairiais Baltijos baseino miestais, o vakarų slavams būdingos statybos tradicijos, keramikos puošyba ir formos rodytų, kad X—XIII a. Palangos ir vakarų slavų centrų ryšiai buvo ypač glaudūs. Palanga tiesiogiai susijusi su Baltijos jūros prekybos centrais. Palangiškiai plaukiojo, o gal ir patys statėsi jūrai tinkančius lentinius laivus. Tai rodo visuose sluoksniuose rastos geležinės laivų kniedės ir vinys. Laivų kniedės yra būdingas ankstyvųjų viduramžių pajūrio prekybos centrų radinys; jų paprastai aptinkama ne toliau kaip per 10—15 km nuo jūros.

Svarbiausia tarpgentinės ir tarptautinės prekybos varomoji jėga buvo žaliavų stygius. Pirmiausia tai pasakytina apie žalvarį. Lyginant Mėguvos kapinynų vidutinį žalvario svorį, matyti, kad daugiausia jo sukaupta pajūryje. VIII—X ir XIII a. daugiausia žalvario buvo Palangoje, XI—XII a. taip pat ir jos apylinkėse: Kretingoje, Girkaliuose. Tai rodo, kad kaip tik per Palangą į Mėguvą

ir tolimesnės žemės patekdavo iš Vidurio Europos per vakarų slavų centrus importuotas žalvaris. Mūsų nuomone, tas metalas pasiekdavo Palangą tiesiogiai. Tiesa, iki šiol buvo spėjama žalvarį patenkant į Lietuvą per prūsų genčių teritoriją ir jų pirkliams tarpininkaujant [39, 236]. Iš IX—XIII a. žalvario dirbinių sudėties analizės matyti, jog Lietuvos, Latvijos ir Estijos metalas identiškas, o Lietuvos žalvario dirbinių sudėtis šiek tiek skiriasi nuo prūsiškų [72, 99—100]. Ši svarbi išvada rodo, jog ne vien prūsų pirkliai aprūpindavo žalvariu Lietuvos ir pirmiausia pajūrio žemes. Tai nereiškia, kad prūsai visai netarpininkavo prekyboje. Palangos ir prūsų genčių prekybos ryšius rodo gyvenvietėje rasta sulankstyta 19,66 g sverianti žalvario lazdelė su įkartomis. Jos svoris artimas Kuršių nerijos ir Sembos svorių sistemos vienetui [78, 114].

Nuo XI a. per Palangą į pietų kuršių žemes iš Vakarų Europos patekdavo ir sidabras, ir importinis stiklas. Daugiausia VIII—XI a. Mėguvoje importinių stiklo karolių rasta kaip tik Palangos ir jos apylinkių kapinyuose, todėl galime tvirtinti to meto Palangą buvus svarbiausiu šių dirbinių tranzitinės prekybos centru.

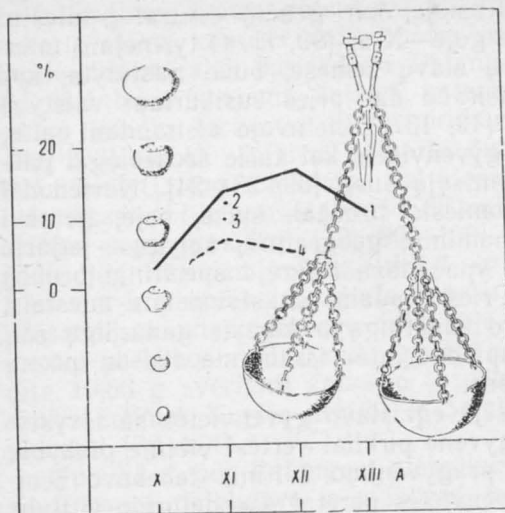
Vandens keliais per Palangą, Klaipėdą-Pilsotą Lietuvos vakarinės žemės apsirūpindavo ir druska. Svarbiausias Pamario druskos prekybos centras buvo Kolobžegas, kur druską virė nuo VII—VIII iki pat XIII a. [43, 140]. Labai įdomiai žodžio „druska“ kilmę aiškino A. Kočiubinskis, indoeuropiečių kalbose neradęs lietuviško žodžio atitikmenų. Jo nuomone, žodis „druska“ kilęs iš pavadinimo senojo prūsų prekybos centro Truso, per kurį ėjo druskos prekyba [67, 29]. Tai labai logiškas aiškinimas, nes ankstyvaisiais viduramžiais pirkliai plaukiodavo pakrantėmis iš centro į centrą, kurie paprastai būdavo išsidėstę ne toliau kaip per paros plaukimo atstumą, t. y. apie 100 km [19, 239, 266]. Iš Kolobžego druska taip keliavo į Elbingą, Voliną, Truso ir jau iš ten — į Kuršių marias, Lamatą, Pilsotą, Mėguvos Palangą.

Palangos centro reikšmė abejonių nekelia. Sunkiau atsakyti į klausimą, ar derėtų to meto Palangą vadinti ankstyvuju miestu, protomiestu. Pirmiausia, nelengva apibrėžti protomiesto sąvoką, nes labai skirtingos ir įvairios ankstyvųjų viduramžių miestų užuomazgų formos, nevienodas miestų atsiradimo laikas. Manoma, kad miestai atsirado tik kuriantis valstybei [33, 7; 69, 24]. Taip

buvo ir Senovės Rusioje, kur genčių centrai į miestus peraugo IX a. pabaigoje—X a. [99, 7]. O tyrinėjant miestų kūrimesi vakarų slavų žemėse, buvo nustatyta, kad protomiestų ten atsirado dar prieš susikuriant valstybinams junginiams [43, 137]. Lietuvoje atsirandant miestų bruožų turinčių gyvenviečių kai kurie archeologai įžiūri tik apie XII a. antrąją pusę [69, 23—24]. Nevienodai nusakomi ir protomiesto bruožai, kurie, beje, gerokai priklausė nuo ekonominių, geografinių sąlygų — pajūrio ankstyvieji miestai ypač dažnai turėjo specifinių bruožų [25, 81; 84, 50]. Prieš tapdami ankstyvaisiais miestais, tie centrai nuedavo sudėtingą ir kartais gana ilgą raidos kelią. Labai apibendrintai išskirsime tik du protomiestų genezės etapus.

Ankstyvojoje fazėje egzistavo gyvenvietės su išvystytais amatais. Jose gyvenę pirkliai vertėsi vietine prekyba; svarbus gyventojų pragyvenimo šaltinis tebebuvo žemdirbystė. Tokios gyvenvietės neretai dar neturėjo ir įtvirtinimų. Antrame raidos etape šios gyvenvietės perauga į protomiestus, kur jau ima specializuotis amatai, yra nuolatinis turgus, plėtojasi tolimi prekybiniai ryšiai, prekyba atsiskiria nuo amatų. Padaugėja gyventojų, atsiranda būtini gynybiniai įtvirtinimai. Miestas tampa svarbiu politiniu, administraciniu ir kulto centru. Ankstyvieji miestai neišsiversdavo be žemdirbystės, kuri paprastai sudarydavo jų ekonominį užnugarį, tačiau svarbiausius produktus gyventojai įsigydavo jau turguje [24, 36—39; 92, 134; 29, 218—219; 25, 96; 99, 7; 30, 218].

Palangos centras plėtojosi dėl tranzitinės prekybos žalvariu, sidabru, druska, kailiais, vašku. Turėjo ji ir savų išteklių — kituose kraštuose paklausaus gintaro. Nuo X a. Palangoje, kaip jau buvo rašyta, lyginant su kitomis Mėguvos gyvenvietėmis, sumažėja žemdirbių. Tai rodo, kad XI a. jau ne tik feodalų viršūnė, bet ir dalis kitų gyventojų atsisakė žemdirbystės kaip pagrindinio verslo. Jie turėjo imtis amatų ir prekybos. Statistiniu lyginamuoju metodu nustatyta, kad VIII—XII ir ypač X—XI a. Palanga yra buvusi kryžinių smeigtukų, puoštų sidabru ir mėlyno stiklo akutėmis, įvairių rūšių lankinių ir pasaginių segių gamybos centras (4, 5 pav.). Čia, be abejo, turėjo būti apdirbamas ir gintaras. XI a. padaugėjo pirklių (25 pav.). To meto palangiškiai turėjo daugiausia žalvario ir sidabro. Nuo X a. (tikėtina, kad ir anksčiau) į Palangą nuolat atvykdavo užjūrio pirklių

25. Mėguvos pirklių kapai:
1 — Palanga, 2 — Kretinga, 3 — Girkaliai, 4 — Lazdininkai (dailininkė D. Trakumaitė)

dažniausiai iš vakarų slavų ir Skandinavijos kraštų. Jūrų prekyba vertėsi ir patys palangiškiai. Palanga buvo ir Mėguvos politinis bei kulto centras. Pagrindinė jos gyvenvietė dar neaptikta, bet Birutės kalno gyvenvietės užstatymas atspindi jau miestui būdingas planavimo tradicijas.

Palangos, gyvenvietės su ryškiais ankstyvojo miesto bruožais, pradžia reikėtų laikyti X a. pabaigą; XI a. ir XII a. pirmojoje pusėje ji klestėjo. XII a. antrojoje pusėje šios miesto tipo gyvenvietės ekonomika pradeda smukti. Tą procesą, be kita ko, atspindi ir Birutės kalno gyvenvietės keramika, kuri XIII ir net XIV a. buvo tokia daili, archaiškesnė kaip X—XI amžiuje. Toks raidos procesas yra dėsningas: tik nedaugelis Baltijos pakrančių gyvenviečių su miestų užuomazgomis ir net žymių centrų — ankstyvųjų miestų — tapo feodaliniais miestais; dauguma jų, kaip ir Palanga, XII—XIII a. užgeso.

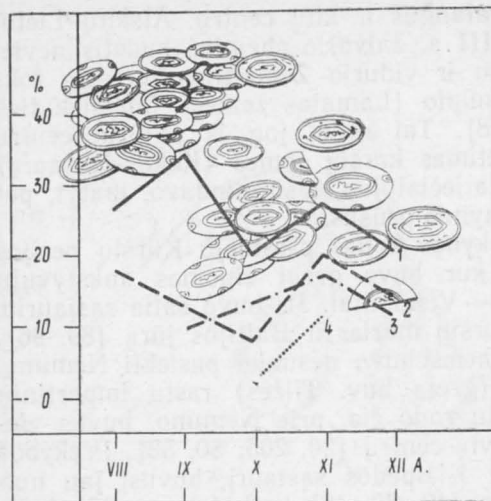
Pajūrio prekybos keliai

Kaip jau minėta, daug žalvario ankstyvaisiais viduramžiais patekdavo iš vakarų slavų centrų per prūsų uostą Truso į pajūrio centrus Palangą, Klaipėdą-Pilsotą ir kt., o iš ten pasiekdavo ir kaimynines žemes. Daugiausia jo buvo XI a. Mėguvoje. Labai įdomu, kur šis meta-

las patekdavo iš Palangos ir kitų centrų. Atskirų Lietuvos regionų IX—XIII a. žalvario cheminė sudėtis nevienoda. Kuršių žemių ir vidurio Žemaitijos metalas toks pat, o Nemuno žemupio (Lamatos žemės) jau šiek tiek skyrėsi [72, 97—98]. Tai rodo, jog iš pajūrio centrų žalvaris plito į gretimas kuršių žemes (Keklį, Duvzarę) ir į Žemaitiją. Lamatiečiai juo apsirūpindavo, matyt, per Kuršių marias, kaimynus prūsus.

Šis svarbus prekybos kelias prasidėjo Kuršių nerijos pietiniame krašte, kur buvo gerai žinomas ankstyvųjų viduramžių centras — Viskiautai. Jis buvo šalia sąsiaurio, tuomet jungusio Kuršių marias ir Baltijos jūrą [89, 96]. Iš Viskiautų per marias buvo nesunku pasiekti Nemuną. Daug Linkūnuose (greta buv. Tilžės) rastų importinių skandinaviškų daiktų rodo čia, prie Nemuno, buvus vieną svarbiausių skalvių centrų [20, 205; 50, 53]. Prekybos kelio į Nemuną per Klaipėdos sąsiaurį, buvusį jau nuo pirmųjų m. e. amžių [40, 30, 48], reikšmė nuo tūkstantmečio vidurio turėjo sumažėti, nes atsivėrė sąsiauris ties Viskiautais. Tik nuo XII a. pabaigos—XIII a. pradžios, kai užako pietinis sąsiauris [40, 23; 89, 96], vėl smarkiai padidėjo Pilsoto pajūrio bei pamario centrų Klaipėdos, Žardės-Laistų svarba, suaktyvėjo prekyba Danės bei Minijos upėmis. Prekybos kelią pro Klaipėdą į Nemuną mini ir XIII a. rašytiniai šaltiniai [1, 29].

Sidabras į baltų žemes patekdavo dviem keliais: iki X a. daugiausia Volga, toliau — Dauguvos upe ir jūra; nuo X a. jį gabeno jau iš Vakarų Europos jūra, o į rytų Lietuvą — per prūsų žemes [73, 87—89]. Sidabro kiekio dinamika Mėguvos kapinyuose matyti iš 28 paveikslėlio. Visose gyvenvietėse pastebimas vienodas kitimas: X a. sidabro mažta (nutrūko jo srautas iš Artimųjų Rytų), o vėliau jo vėl gausėja ir daugiausia XI a. (pradedamas gauti Vakarų Europos kraštų sidabras). Įvairiose Mėguvos gyvenvietėse, tarp jų ir Palangoje, sidabro buvo bemaž vienodai (26 pav.), išimtį sudarė tik Lazdininkai, kur VIII—XII a. jo aiškiai daugiau nei kitur. Labai įdomių duomenų gauta lyginant gretimos su Mėguva Keklio žemės apie 10 km atstumu buvusių Laivių ir Gintališkės gyvenviečių sidabro kiekį. Laiviuose sidabras naudotas retai, o Gintališkėje jo buvo dar daugiau negu Lazdininkuose. Tai rodo, kad Platelių ežero apylinkėmis per Gintališkę ir Lazdininkus Palangos link ėjo svarbus prekybos kelias. Minijos ir Akmenos-Danės upėmis jis

26. Sidabriniai ir sidabru puošti Mėguvos kapinynų dirbiniai:
1 — Lazdininkai, 2 — Palanga, 3 — Priekšmančiai, 4 — Girkaliai (dailininkė D. Trakumaitė)

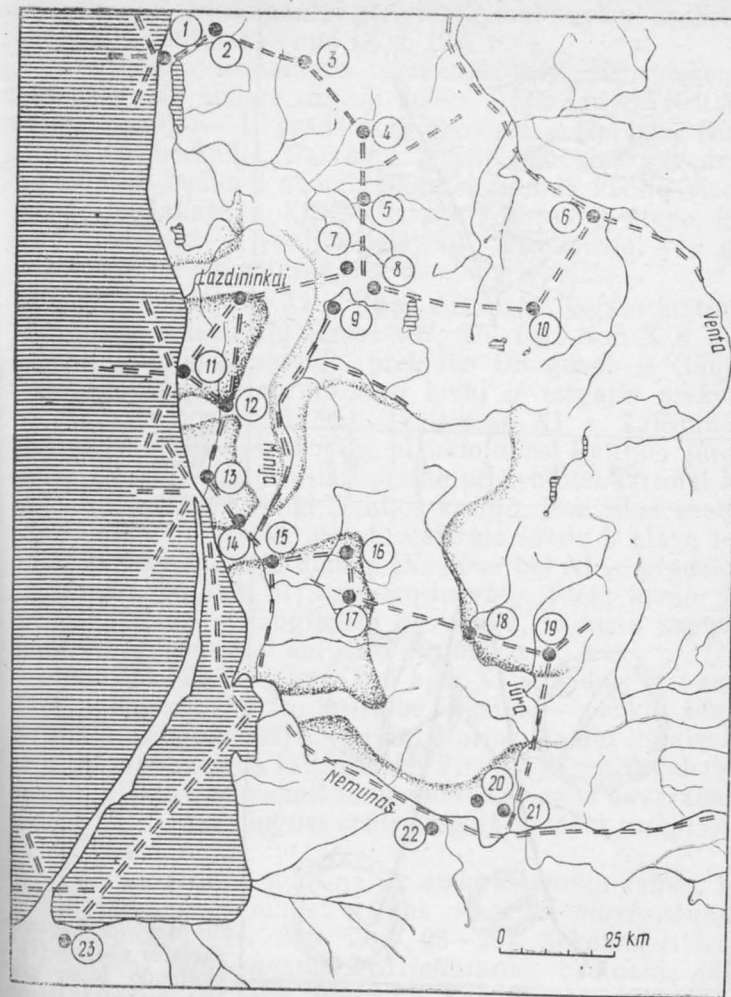
jungėsi su Žemaitija, Pilsoto žeme ir Lamata. To kelio vietoje žinomi IX–X a. dirchemų (Kurmaičiai) ir XII a. sidabro lydinių (Egliškiai) lobiai [20, 284; 67, 87; 18, 86, 111]. Importuoti radiniai [39, 58–72], sidabro ir žalvario dirbinių lobiai, šių metalų kiekis kapinyuose žymi ir kitus prekybos kelius (27 pav.).

Lietuvos pajūrio žemės buvo glaudžiai susijusios su bendra Baltijos jūros baseino kraštų rinka ir pakluso jos ritmui. Tuo nesunku įsitikinti lyginant VIII–XIII a. sidabro kiekio kaitą Mėguvoje ir vakarų slavų žemėse [25, 88] (28 pav.). Artimus kuršių ir Gotlando prekybinius saitus rodo sutampančios Mėguvos žalvario ir Gotlando lobių kiekio [25, 106] kreivės (29 pav.).

Visuomeninė ir politinė žemių santvarka

Lietuvos valstybingumo užuomazgų archeologai randa XI–XII, o Latvijos – XII–XIII amžiuje. Išimtį sudaro kuršių žemės, kurių politinės organizacijos minimos jau IX a. [92, 150–151; 78, 272–273; 42, 276; 22]. Archeologės M. Gimbutienės nuomone, ne vėliau kaip IX a. bal-tai jau turėjo klasinę visuomenę [23, 145].

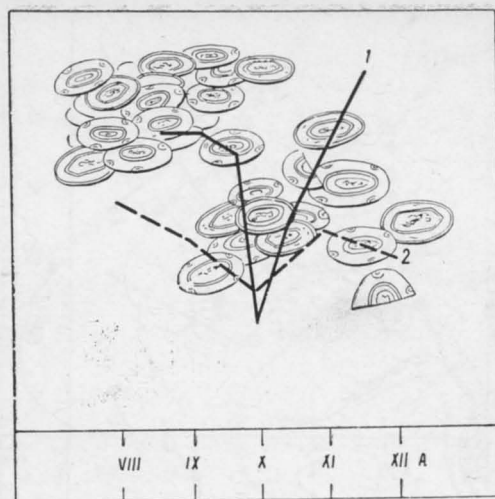
Kuršių žemių visuomeninę santvarką pirmas IX a. vi-duryje nusakė kronikininkas Rimbertas, pavadinęs kraštą karalyste su 5 sritimis [1, 21–22]. Anksčiau išnagrinėta

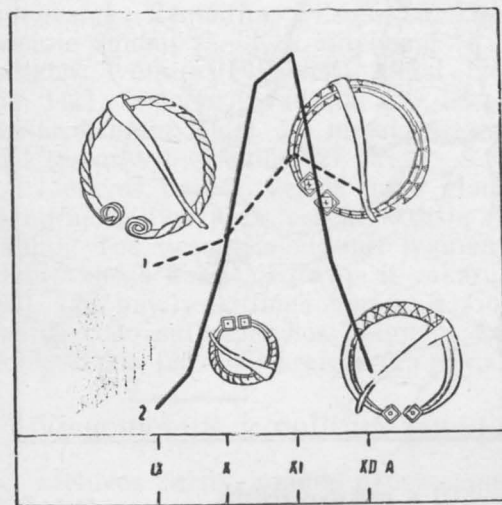
27. Svarbesni pajūrio X–XIII a. prekybos keliai:

- 1 — Liepoja, 2 — Gruobinia, 3 — Bunkas Muži, 4 — Gramzdės Jaunzemi, 5 — Apuolė, 6 — Gudai, 7 — Laiviai, 8 — Gintališkė, 9 — Imbarė, 10 — Siraičiai, 11 — Palanga, 12 — Kretinga-Anduliai, 13 — Klaipėda-Pilsotas, 14 — Zardė, 15 — Stragnai, 16 — Skomantai, 17 — Svėkšna, 18 — Bikavėnai, 19 — Žasinas, 20 — Rambynas, 21 — Opstainys, 22 — Linkūnai, 23 — Viskiautai

Mėguvos kapinynų medžiaga parodė, kad jau VIII a. tur-tiniu požiūriu išsiskyrė trys visuomenės sluoksniai: tur-tingieji, vidutiniokai ir vargingieji. Nuo IX a. sparčiai

28. Mėguvos ir vakarų slavų žemių sidabras: 1 — vakarų slavų lobiai (pagal J. Hermaną), 2 — Mėguvos žemės sidabro ir sidabru puošti dirbiniai (dailininkė D. Traukumaitė)

29. Mėguvos kapinynų žalvario svoriai (1) ir Gotlando lobų skaičius (pagal J. Hermaną) (dailininkė D. Traukumaitė)

daugėjo beginklių vyrų — vergų — kapų. Apie X a. su mažėjančiu ginkluotų bendruomenės narių, vis didesnę visuomenės dalį sudarė vargingieji žemdirbiai. Šiuos reiškinius galima paaiškinti tik labai sparčia klasinių santykių raida kuršių žemėse. Be to, X a. čia susiformavo, o XI a. suklestėjo feodalinė draugija — patikimas kunigaikštukų

ramstis. Tie visuomenės persitvarkymai vyko apskritai ėmus kilti kultūrai — nuo IX a. [23, 144].

Ankstyvojo feodalizmo išvakarėse kuršių bendruomenės pagrindą sudarė mažoji šeima. Tai rodo I tūkstantmečio pabaigos—II pradžios gyvenvietėse (Imbarė, Birutės kalno priešpilis, Palangos antroji senovinė gyvenvietė) stovėję nedideli namai. Pietų ir šiaurės kuršių visuomenės feodalizacija XII a. tebebuvo pirmame etape, bet, kaip matyti iš „Livonijos teisyno“, žemvaldžiai jau galėjo turėti ne tik politinę, bet ir teisinę valdžią.

X a. prasidėjo, o XI a. ypač sustiprėjo kuršių kultūros ekspansija į žemaičių žemes [87, 67—76]. Nuo X a. kuršių pirkliai labai aktyviai prekiaavo Dauguvos ir Gaujos upių baseinuose, tarpininkavo lyvių ir latgalių prekybiniuose mainuose [93, 96]. Įvairiuose XI a. šaltiniuose atsiranda žinių apie kuršių plaukiojimus Baltijos jūroje prekybos ir plėšimo tikslais. Tokie prekybiniai-kariniai keliai nusitęsė net iki Danijos krantų. Politiškai sustiprėjusios kuršių žemės, matyt, atsikratė švedų ir slavų feodalių, kuriems mokėjo duoklę IX—X a. bei XI a. pradžioje [1, 25; 52, 46—53, 61], priklausomybės. Pietų kuršių žemėse XI a. buvo daugiausia gyventojų, to meto kapuose randama gausiausiai žalvario ir sidabro.

Visa tai leidžia teigti, kad apie XI a. vidurį jau susidarė ankstyvoji kuršių valstybė, tiksliau — penkių žemių junginys, konfederacija. Kuršių ir prūsų žemių karalystės mini XI a. pabaigos šaltiniai [1, 21—22]. Kuršių valstybę sudarė atskiros ekonomiškai ir politiškai gana savarakiškos žemės, o jas jungusi centralizuota valdžia turėjo būti dar silpna.

XIII a. šaltiniai mini ne tik atskiras kuršių žemes, bet ir smulkesnius administracinius vienetus *borchsukunge*, *castellaturae* [2, Nr. 246; 63, 5, 23—29]. Sekdami istoriku R. Batūra, *borchsukunge*, *castellaturae* vadiname pilių apygardomis [4, 345]. Manoma, kad tai buvusios didesnės ar mažesnės bendruomenės, kurių centrus sudarė kolektyviniai įtvirtinimai [92, 144; 54, 207]. Panašių teritorinių žemdirbių bendruomenių su nuolatos negyvenamomis pilimis-slėptuvėmis dar XIII a., pasak J. Jurginio [33, 11], buvo ir kitose Lietuvos žemėse; jos atitiko valsčius.

Autoriaus nuomone, pietų kuršių pilių apygardos buvo administraciniai vienetai, jungę keletą gyvenviečių, o kartais ir smulkesnių pilaičių su joms priklausančia te-

ritorija. Kelios pilių apygardos sudarė žemes. Apygardų centrai buvo ir svarbesni žemių centrai. Reikšmingesnių pilių vardu buvo vadinamos ir apygardos. XIII a. viduryje minima Kretingos pilis ir apygarda, Pois pilis ir apygarda [2, Nr. 246; 63, 5]. Kretinga-Anduliai XI—XIII a. buvo stambus centras su galinga pilimi ir įtvirtintu priešpiliu bei didele gyvenvieta. Ten buvo ne bendruomeniniai periodiškai lankomi įtvirtinimai, o stipri feodalo pilis. Pois pilies vieta nežinoma, bet ši apygarda buvusi viena svarbesnių ir didesnių. XIII a. viduryje ordinas padalijo ją keturiems žymesniems kuršiams, matyt, smulkiems feodalams.

Pilių apygardos susidarė X—XI a. ir priklausė vidutiems ir stambesniems feodalams. Sprendžiant iš pilių ir gyvenviečių susitelkimo, kiekvienoje pajūrio žemėje galėjo būti po 4—5 tokias apygardas. Svarbiausių apygardų valdytojais turėjo užimti vyraujančią padėtį ir visoje žemėje.

Po didžiausio XI a.—XII a. pirmosios pusės ekonominio ir kultūrinio pakilimo pietų kuršių žemėse prasidėjo žymus materialinės kultūros smukimas. Jis galėjo sutapti su ankstyvojo valstybinio junginio irimu. Pajūrio žemių smukimas sutapo su kaimyninių genčių ekonominiu ir socialiniu pakilimu. Nuo XII a. pabaigos kuršius pradėjo spausti žemaičiai, XII a. pabaigoje—XIII a. pirmojoje pusėje mėginę sukurti savo valstybę [70, 31]. Lamatoje prie XII—XIII a. ribos atsirado sembų kultūros apraiškų [89, 72—73]. Šią žemę XIII a. turėjo veikti ir žemaičių įtaka, todėl kaip tik XIII a. Lamatoje galėjo megztis žemaičių ir sembų ryšiai. Ordino grėsmė vėliau suvienijo šias dvi gentis bendrai kovai. XIII a. viduryje žemaičiai jau buvo pajungę pietines kuršių žemes, ir kaip tik jiems teko atremti pirmus kalavijuočių smūgius Lietuvos pajūryje.

Ordino priklausomybėje

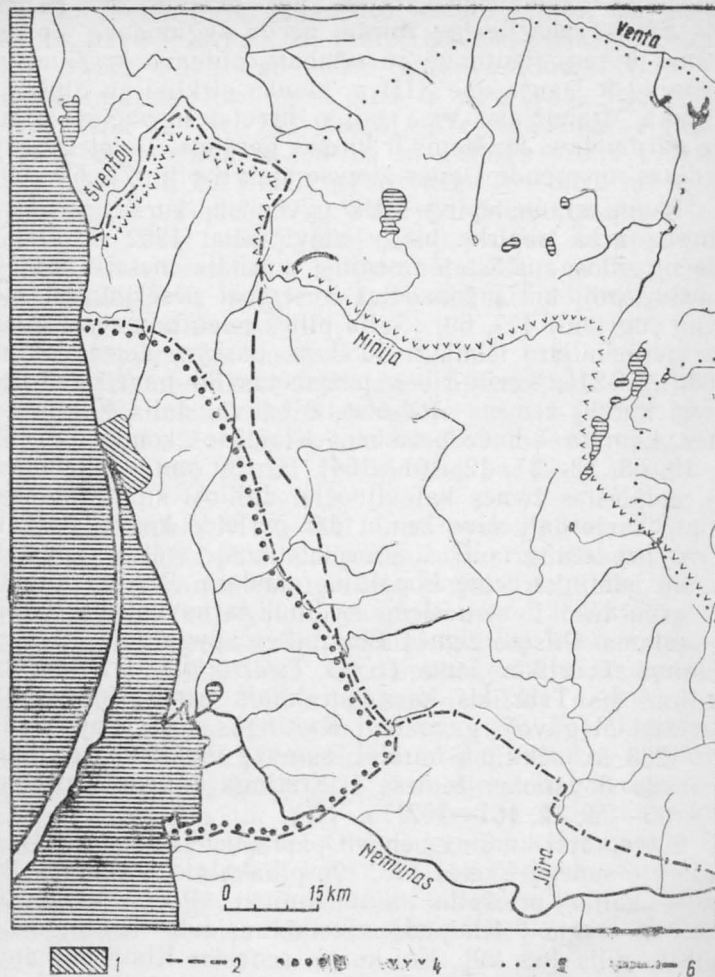
Siaurines kuršių žemes, atrodo, valdytas karaliaus Lamikio, kalavijuočiai 1228 m. „pajungė krikščionybei“, paskui dar kartą jas tramdė 1240 m. ir 1245 m. apkrikštijo [5, 90—93]. Pietinės kuršių žemės iki XIII a. vidurio dar nebuvo užgrobtos, nors popiežius jas 1245 m. paskyrė kryžiuočiams [77, 70]. Tuo metu pietų kuršius jau veikė žemaičių įtaka, o pastarieji aktyviai kovėsi su kry-

žiuočiais. Žemaičiai traukė per skalvių ir nadruvių žemes arba tiesiog Kuršių neriją žygiuodavo į prūsų žemes ir ten, susijungę su sembais, puldavo kryžiuočius. Nemunu ir Danės upe XIII a. plaukė pirkliai su ginklais, druska, drabužiais. Visa tai, o neretai ir pačius laivus jie parduodavo kuršiams ir kitoms gentims. Todėl 1251 m. ordinas nusprendė Danės žiotyse statyti pilį [77, 65—69].

Trumpam nuslopinę šalia gyvenusių kuršių pasipriešinimą arba papirkę juos, kalavijuočiai 1252 m. Danės žiočių salose pasistatė medinę, o kitais metais pradėjo mūrinę pilį, kurią žemaičiai ir sembai nesėkmingai mėgino sugriauti [77, 69]. Šalia pilies buvo numatyta miesto vieta, o jam išlaikyti 1253 m. paskyrė žemės plotus [63, 19—21], kurių ribos pažymėtos 30 paveiksle. Pietinės kuršių žemės — Pilsotas, Mėguva, dalis Kėklio žemės, Lamata — buvo priskirtos Klaipėdos komturijai [62, 7, 19; 63, 23—27; 12, 161—164] (žr. 30 pav.). Pilį, miestą, apiplėštas žemes kalavijuočiai dalijosi su Kuršo vyskupu, kuris dalį savo žemių dar perleido kapitulai. Taip buvo pradėta griauti šimtmečiais nusistovėjusią pajūrio žemių administracinę ir politinę sandarą. Dalis žemių liko arba teko ir seniesiems ordinui tarnavusiems kuršių feodalams. Pilsoto žemės Pois pilies apygardoje 1253 m. minima Tvirtikio žemė (*terra Twartikini*). Už tarnybą ordinui šis Tvirtikis kartu su kitais trimis kilmingais kuršiais Mėguvoje gavo dalį Kretingos pilies apygardos. Po 1263 m. sukilimo kuršiai, sulaužę ištikimybę ordinui, prarado dovanotas žemes, o Kretinga atiteko vyskupui [63, 23—24; 12, 161—162].

Sutramdyti kuršius nebuvo paprasta. Tai rodo XIII a. viduryje sudegę Eketės [48, 19] piliakalnio, Palangos Birutės kalno priešpilio sutvirtinimai. Po nepavykusio 1262 m. žygio į Klaipėdą riteriai nusiaubė Kretingos ir [pilties pilis [63, 29]. Kai kurias senąsias Klaipėdos apylinkių pilis ordinas atstatė ir ten įsirengė atramos punktus, nes XIII a. pabaigoje ir XIV a. pradžioje žemaičiai ne tik puldinėjo Klaipėdą, bet ir, nepaisydami kryžiuočių įtvirtinimų Kuršių nerijoje, dar ne kartą kopomis traukė naikinti Sembos pilių [4, 209, 255]. Nusiaubtas kuršių kraštas ištuštėjo. Nė viename iki šiol kasinėtame Mėguvos ir Pilsoto kapinyne nerasta XIV a. kapų. Tik Palangos pilis Birutės kalne sugebėjo išsilaikyti iki XIV a. pabaigos.

Pamažu tuštėjo ir Lamatos žemė. Bene paskutinį kar-

30. Klaipėdos miesto, komtūrijos ir ordino valdų ribos XIII–XV a.: 1 – Klaipėdos miesto valdos iki 1462 m., 2, 3 – Klaipėdos komtūrija iki ir po 1422 m., 4 – ordino 1328 m. nustatyta Prūsijos siena, 5 – ordino 1392–1398 m. nustatyta Prūsijos siena, 6 – ordino ir Lietuvos siena po 1422 m.

tą ji paminėta XIII a. pabaigoje [4, 233]. Per buvusius Skomantų ir Svėkšnos centrus XIV a. pabaigoje kryžiuočiai jau traukdavo plėsti Žemaitijos, tačiau jų keliai vis dar suko Lamatos pakraščiais [11, žem.; 36, 7–41]: matyt, vidurio Lamatoje dar buvo pilių ir įtvirtintų gyven-

viečių, kliudžiusių plėšikaujantiems kryžiuočiams. Sprendžiant iš kapinių radinių, XIV–XV a. dar buvo gyventa Paulaičiuose netoli Šilutės ir Opstainyje prie Minijos [45, 74, 86].

Ekonomiškai užvaldyti Lietuvos pajūrio nei kalavijuočiai, nei kryžiuočiai neįstengė. Išskyrus Klaipėdą ir Ventę (ši priklausė Ragainės komtūrijai), didesnių pilių čia jie neturėjo, ariamų žemių XIV a. antrojoje pusėje beveik nebuvo, XV a. viduryje Klaipėdos komtūrijoje žinomos vos 4 vietovės, pajėgusios mokėti mokesčius [82, 18, 19]. XV a. pradžioje ir viduryje perstatant Klaipėdos pilį, dirbti nebuvo kam, ir žmonės teko telkti Kurše bei Prūsijos komtūrijose.

Nedidelė dalis ordinui tarnavusių kuršių gyveno Klaipėdos papilyje. Tai patvirtina senojo miesto suardytų kapinių XIII–XIV a. radiniai. Išliko kuršių ir Palangos apylinkėse. Jie išlaikė mažai ordino kolonizacijos palieštą tradicinę kultūrą [85, 63–72]. XIII–XIV a. dykra paverstose žemėse gyventojų pradėjo gausėti tik nuo XV amžiaus. Tų naujakurių tautybė neaiški. Dalį jų, matyt, sudarė žemaičiai. Labai daug žmonių į Klaipėdos komtūriją jau nuo XV a. pradžios traukė iš Kuršo [9, 269]. Kolonistai iš šiaurinių Kuršo žemių pasiekdavo ir Sembą [83, 105]. Tuo metu Kuršių nerijoje dar buvo likę ir senųjų gyventojų – sembų ir kuršių. Piečiau Rasytės (dabar Rybačij) kasinėtame Kuncų (Štangenvaldės) XIV a. kapinyne rasta daug kuršių kultūrai būdingų dirbinių [21, 110–115]. XV a. Kuršių neriją papildė ir šiaurinių Kuršo sričių išeiviai. Tai minima istorijos šaltiniuose [9, 276].

Buvusios Lamatos žemės gyventojus XV a. papildė žemaičiai, matyt, dar ir skalviai. Dalį ateivių sudarė persikėlėliai kuršiai. Neseniai atkastuose Rusnės XVI a. pabaigos–XVII a. senkapiuose išsiskyrė moterų kapai. Jos palaidotos puošniai aprengtos, su masyviais žalvario plokštelių diržais, drabužiai po kaklu buvę susegti didelėmis sidabrinėmis, kartais dar ir auksuotomis segėmis su bumbulais, ant pirštų žiedai su stiklo ar krištolo akutėmis [64, 97–99].

Rusnės moterų drabužių ir papuošalų tikslų atitikmenų randame šiaurės Kurše, Latgaloje – taip rengėsi XVI a. Livonijos moterys [6, 329]. Antropologinis rusniškių vyrų tipas artimas kuršių ir skalvių vyrų tipui, bet kartu turi ir žemaičiams būdingų bruožų. Moterų antropologinės sa-

vybės kitokios, jų veidai platesni ir plokštesni [14, 130–133]. Rašytiniai šaltiniai rodo XV–XVI a. Rusnėje gyvenus žemaičius ir latvius* bei nedaugelį vokiečių [62, 15].

Archeologijos, antropologijos duomenys ir rašytinės žinios liudija, kad Lietuvos pajūrio žemių tarp Sventosios ir Nemuno etnosas XIV–XVI a. gerokai pakito. Buvusią Mėguvos žemę apgyveno vietiniai ir iš gretimų žemių atsikėlę kuršiai bei žemaičiai. Pilsote, be to, dar galėjo apsigyventi tolimesnių sričių kuršiai. Buvusios Lamos teritoriją, be autochtonų, apgyveno žemaičiai, skalviai ir kolonistai iš Livonijos, matyt, šiaurės Kuršo bei Latgalos. Kuršių nerijoje (ypač pietinėje dalyje) nedaugelis likusių senųjų gyventojų susimaišė su sembais ir kolonistais iš Livonijos.

Krikščionybės platinimo misija, kalavijuočiams ir kryžiuočiams grobiant baltų žemes, buvo tik priedanga. Visuose XIV–XVII a. pajūrio kapinynuose dar randame pagonybės apraiškų. Kuncų XIV a. kapinyne mirusių apiberdavo anglių sluoksniu, į kapus dėjo monetų, duobėse su anglimis rasta žirgų aukų [21, 112–116]. Rusnės XVI–XVII a. mirusių laidojo be krikščioniškų kryželių ir medalikėlių, į kapą dėjo monetų [64, 97–99]. Palangoje Naglio kalno XVI–XVII a. kapų duobėse rasta anglių, dėta papildomų įkapių: papuošalų, monetų, smulkių gintarėlių maišelyje [85, 65–70]. Tokių keliolikos smulkių gintariukų „lobių“ rasta ir Birutės kalno gyvenvietės XIV a. pastatuose. Į VIII–XIII a. kapus dėti gintaro dirbiniai turėjo maginę, kulto reikšmę [75, 117–124]. Pajūrio gyventojai tą kultą išlaikė iki XVI–XVII amžiaus.

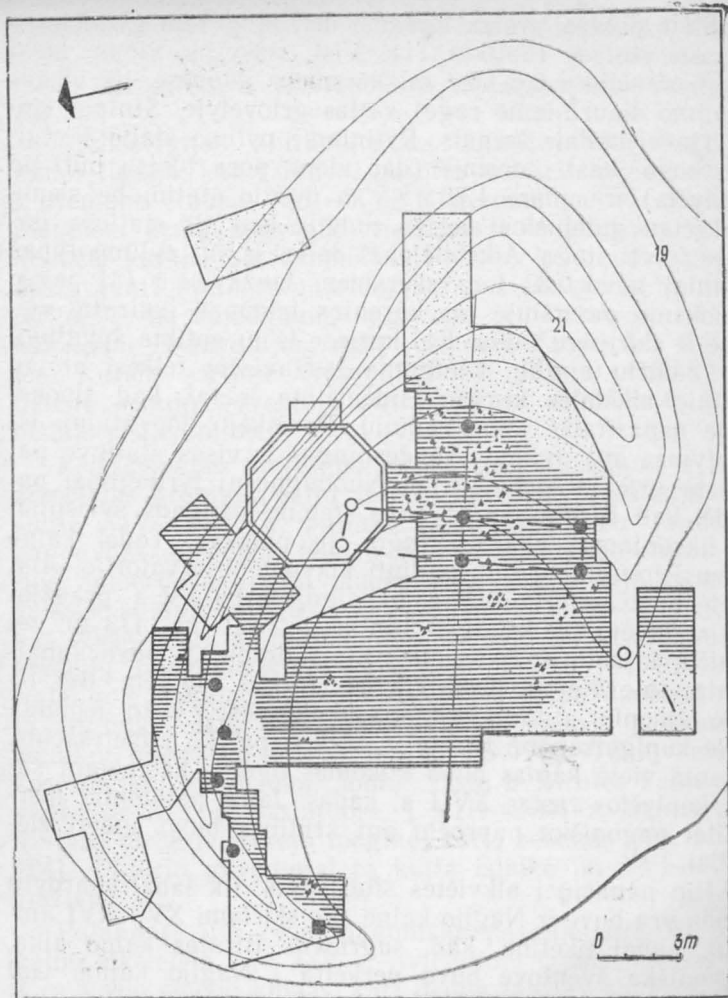
Palangoje itin ryški pagoniška pasaulėjauta. Birutės kalno aikštelėje virš XIV a. įtvirtinimų buvo suneštas iki 1 m storio smėlio klotas, kurį dengė tamsus sluoksniukas su angliukais ir perpuvusia mediena. Šis nestoras, bet ryškus kultūrinis sluoksniukas rodė, kad seniau buvusi kalno aikštelė sumažinta ir pietiniame krašte supiltas smėlio pylimas. Iš šiaurės ir rytų aikštelę juosė pylimai išliko mažai pakitę. Tuomet jie buvo iki 2 m aukščio ir pasaga juosė 13×16 m dydžio aikštelę, atvirą į jūros pusę. Kelias į kalną vedė pietryčių šlaitu. Kaip ir pirma, rytuose pylimas buvo aukščiausias. Visu jo perimetru

* Latviais čia vadinami, matyt, kolonistai iš Livonijos.

vidinėje pusėje, arčiau viršaus, maždaug 1 m gyliu buvo sukasti stulpai (aptikta 11). Visi, išskyrus vieną, buvo įkasti apvaliose 0,6–0,7 m skersmens duobėse, tik vienas (pylimo šiauriniame rage) rastas griovelyje. Stulpai stovėjo nevienodais tarpais. Rytiniame pylimo šlaite 4 stulpai buvo įkasti poromis (dar viena pora turėtų būti po koplyčia) ir sudarė 1,75×8,5 m dydžio statinį be sienų. Aukščiau gulėjusios anglys rodytų, kad šis statinys galėjęs turėti stogą. Aikštelėje, iš dalies ir ant pylimų (ypač rytinio) buvo 0,3–1 m skersmens laužaviečių (31 pav.). Sluoksnių paviršiuje jos kūrentos trumpai, įvairiose vietose ir skirtingu laiku. Kai kuriose iš jų aptikta spygliuočių medžių anglių. Dauguma laužaviečių telkėsi arčiau rytinio aikštelės krašto. Įsidėmėtina ir tai, kad sluoksnyje nepasitaikė jokių radinių. Paaikškėjo, jog stulpų išdėstymas ant pylimo yra dėsningas ir visas statinys paklūsta griežtai geometrijai. Nuodugnesni tyrinėjimai parodė, kad Birutės kalne buvo stebimi dangaus šviesuliai ir fiksuojamos charakteringos jų padėtys. Todėl kalne buvusį įrenginį derėtų vadinti alkvieta-observatorija. Alkvieta buvo įrengta XIV a. pabaigoje arba XV a. pradžioje ir stovėjo tik keletą dešimtmečių, gal iki 1413 m. žemaičių krikšto ar keleriais metais ilgiau. Ji buvo sunaikinta; toje vietoje pastatyta šv. Jurgio koplyčia. Bet išliko žmonių atmintyje ir pasakojimuose, virto legenda apie kunigaikštienę Birutę ir XVI a. pateko į metraščius. Šventa vieta kalnas buvo laikomas ilgai — kasinėjant šalia koplyčios rastas XVII a. kapas. Jame palaidotai mergaitei pagonišku papročiu ant krūtinės buvo sudėti žiedeliai.

Itin panašių į alkvietais sluoksnius, tik labai suardytų klotų yra buvę ir Naglio kalne. Jie skiriami XV–XVI amžiui. Labai tikėtina, kad, sugriovus Birutės kalno alką, pagoniška šventovė buvo perkelta į Naglio kalną. Gal su šiuo kalnu galima būtų sieti S. Daukanto Palangos giriose, Kuršo pasienyje, minėtą Ginčio „žinyčią“, lankytą žemaičių ir kuršių, o išgriautą švedų [16, 144].

Kiekviena žemė turėjo savo šventų vietų. Tai žinome ne tik iš archeologinių kasinėjimų, bet ir iš XIII a. bei vėlesnių šaltinių, kuriuose minimi šventi medžiai, velnio akmenys, perkūnkalnių ir stabai [67, 228; 56, 271–272]. Dalį jų paslapčia kuršiai lankė dar ir ordino laikais.

31. XIV–XV a. Birutės kalno alkietė Palangoje:
1 — smėlis su suodžiais ir angliukais, 2 — laužavietės, 3 — stulpvietės, spėjami ir išvirtę stulpai, 4 — statinio kontūras, 5 — alkietės simetrijos ašis

Sutrumpinimai

- AMMD — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai
AETL — Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje
ATL — Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje
LAK — Lietuvos architektūros klausimai
LMK — Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje
MA II — LTSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas
PKI — Paminklų konservavimo institutas
VPAIM — Valstybinės paminklų apsaugos inspekcijos metraštis
БСЭАД — Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд. М., 1985
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.
ПИДД — Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII–XIII вв. в северо-западной части СССР. Тезисы докладов. Рига, 1983
ПЭИБ — Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Сборник статей. Вильнюс, 1985
СМСИП — Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Рига, 1879
ТДСД — Тезисы докладов советской делегации на V международном конгрессе славянской археологии. М., 1985

SALTINIAI IR LITERATURA

1. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955. T. 1.
2. Liv.-Esth.-und Curländisches Urkundenbuch. Revel, 1853. Bd. 1.
3. Patkauskas S. Lazdininkų (Kretingos raj.) senkapio 1976 m. tyrinėjimų ataskaita // PKI. F. 5. B. 10649.
4. Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. V., 1985.
5. Ливонская хроника Германа Вартберга // СМСИП.
6. Рюссов Б. Ливонская хроника // СМСИП.
7. Barnycz-Gupieniec R. DREWNIANE budownictwo mieszkalne w Gdańsku w X–XIII wieku // Gdańsk wczesnośredniowieczny. Gdańsk, 1974. T. 8.
8. Basalykas A. Lietuvos TSR fizinė geografija. V., 1965. T. 2.

9. *Bezenberger A.* Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner. Stuttgart, 1889.
10. *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. St. Petersburg, 1892.
11. *Biržiška V.* Kryžiuočių keliai į Lietuvą XIV amž. // *Praeitis*. K., 1933. T. 2.
12. *Būga K.* Rinktiniai raštai. V., 1958—1961. T. 1—3.
13. *Cnotliwy E.* Pozostałości budownictwa drewnianego z IX—XII w. ze stanowiska 4 w Wolinie // *Materiały zachodniopomorskie*. Szczecin, 1962. T. 8.
14. *Cesnys G., Jankauskas R.* XVI—XVIII a. Rusnės gyventojų antropologijos ir paleopatologijos metmenys // *ATL* 1984 ir 1985 metais. V., 1986.
15. *Daugudis V.* Senoji medinė statyba Lietuvoje. V., 1982.
16. *Daukantas S.* Būdas senovės lietuvių. K., 1935.
17. *Donat P.* Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. B., 1980.
18. *Duksa Z.* Pinigai ir jų apyvarta // *LMK*. V., 1981. T. 2.
19. *Ellmers P.* Frühmittelalterliche Handelsschiffart in Mittel- und Nordeuropa. Neumünster, 1972.
20. *Engel C., La Baume W.* Kulturen und Völker der Frühzeit im Preußenlande. Königsberg (Pr.), 1937.
21. *Engel C.* Zur Vorgeschichte der Kurischen Nehrung // *Manus. Zeitschrift für Vorgeschichte*. Leipzig, 1931. Bd. 8.
22. *Gudavičius E.* Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko // *AMMD. Istorija*. V., 1984. T. 24.
23. *Gimbutienė M.* Baltai priešistoriniais laikais. V., 1985.
24. *Hensel W.* Méthodes et perspectives de recherches sur les centres ruraux et urbains chez les slaves (VIIe—XIIIe s.). W-wa, 1962.
25. *Herrman J.* Slawen und Wikinger in der Frühgeschichte der Ostseevölker // *Wikinger und Slawen*. B., 1982.
26. *Hoffman J.* Die spätheidnische Kultur des Memellandes. Königsberg; B., 1941.
27. *Hübener W.* Die Keramik von Haithabu. Neumünster, 1955.
28. *Jablonskis I.* Kur buvo Kretingos pilis? // *Kraštotyra*. V., 1975.
29. *Jablonskis I.* Andulių-Kretingos senkapio radiniai // *AETL* 1972 ir 1973 m. V., 1974.
30. *Jankuhn H.* Der Beitrag der Archäologie zur Erforschung des frühmittelalterlichen Städtewesens im 7.—11. Jahrhundert // *Frühe Burgen und Städte*. B., 1954.
31. *Jučas M.* Dėl vakarinių ir šiaurinių žemaičių ribų (pagal istorinius duomenis) // *Iš lietuvių etnogenezės*. V., 1981.
32. *Jurginis J.* Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. V., 1962.
33. *Jurginis J.* Feodalinės Lietuvos miestų tyrinėjimai // *LAK*. V., 1977. T. 5 (4).
34. *Kabelka J.* Baltų filologijos įvadas. V., 1982.
35. *Karge P.* Die Litauerfrage in Altpreussen in geschichtlicher Beleuchtung. Königsberg, 1925.
36. *Kraštas ir žmonės*. V., 1983.
37. *Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A.* Lietuvos archeologijos bruožai. V., 1961.
38. *Kulikauskas P.* Užnemunės piliakalniai. V., 1982.
39. *Kuncienė O.* Prekybiniai ryšiai IX—XIII amžiais // *Lietuvos gyventojų prekybiniai ryšiai I—XIII a. V.*, 1972.
40. *Kunskas R.* Kuršių marių fizinė geografinė apžvalga // *Kuršių marios*. V., 1978. T. 1.
41. *Lampe W.* Die archäologischen Grundlagen der Entstehung Merseburgs. Halle (Saale), 1966.
42. *Latvijas PSR arheologija*. Rīga, 1974.
43. *Leciejewicz L.* Słowiańczyzna zachodnia. Ossolineum, 1976.
44. *Lietuvos archeologijos atlasas*. V., 1975. T. 2.
45. *Lietuvos archeologijos atlasas*. V., 1977. T. 3.
46. *Lietuvos archeologijos atlasas*. V., 1978. T. 4.
47. *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. Wilno, 1931. T. 1.
48. *Merkevičius A.* Eketės (Klaipėdos raj.) piliakalnio tyrinėjimai 1972 m. // *AETL* 1972 ir 1973 metais. V., 1974.
49. *Mortensen G.* Beiträge zu den Nationalitäten- und Siedungsverhältnisse von Pr. Litauen. B., 1927.
50. *Mühlen B.* von zur. Die Kultur der Wikinger in Ostpreußen // *Bonner Hefte zur Vorgeschichte*. Bonn, 1975. N 9.
51. *Nagevičius V.* Mūsų pajūrio medžiaginė kultūra. K., 1935.
52. *Nerman B.* Die Verbindungen zwischen Skandinaviern und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Stockholm, 1929.
53. *Nerman B.* Grobin-Seeburg. Ausgrabungen und Funde. Stockholm, 1958.
54. *Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas. V., 1971.
55. *Radig W.* Frühformen der Hausentwicklung in Deutschland. B., 1958.
56. *Reimer G.* Merckwürdigkeiten der Stadt und Festung Memel // *Erleutertes Preußen. Königsberg*, 1726. St. 50.
57. *Rimantienė R.* Akmens amžius Lietuvoje. V., 1984.
58. *Ruokis I., Končius I.* Palangos kraštas. K., 1927.
59. *Salys A.* Die žemaitischen Mundarten. Teil 1 // *Tauta ir žodis*. K., 1930. T. 6.
60. *Schirmer E.* Die deutsche Irdenware der 11—15. Jahrhunderts im engeren Mitteldeutschland. Jena, 1939.
61. *Selling D.* Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden. Stockholm, 1955.
62. *Sembritzki J., Bittens A.* Geschichte des Kreises Heydekrug. Memel, 1920.
63. *Sembritzki J.* Geschichte der Königlich preussischen — See und Handelsstadt Memel. Memel, 1926.
64. *Sprainaitis R.* Zvalgomeji archeologiniai kasinėjimai Rusnėje // *ATL* 1984 ir 1985 metais. V., 1986.
65. *Stenberger M.* Vorgeschichte Schwedens. B., 1977.
66. *Sčemeliovas V.* Lietuvos klimato kitimas ir svyravimas // *Lietuvos klimatas*. V., 1966.
67. *Tarasenka P.* Lietuvos archeologijos medžiaga. K., 1928.
68. *Tautavičius A.* Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai // *VPAIM*. V., 1960. T. 2.
69. *Tautavičius A.* Kada susidarė sąlygos Lietuvoje miestams atsirasti? // *LAK*. V., 1977. T. 5(4).
70. *Tautavičius A.* Žemaičių etnogenėzė (archeologijos duomenimis) // *Iš lietuvių etnogenėzės*. V., 1981.
71. *Toeppen M.* Historisch comparative Geographie von Preussen. Gotha, 1858.

72. Vaitkunskienė L., Merkevičius A. Spalvotųjų metalų dirbiniai ir jų gamyba // LMK. V., 1978. T. 1.
73. Vaitkunskienė L. Sidabras senovės Lietuvoje. V., 1981.
74. Vanagas A. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. V., 1981.
75. Varnas A. Gintaro apdirbimas // LMK. V., 1978. T. 1.
76. Vileišis V. Tautiniai santykiai Maž. Lietuvoje. K., 1935.
77. Voigt J. Geschichte Preussens. Königsberg, 1829. T. 3.
78. Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais. V., 1970.
79. Volkaitė-Kulikauskienė R. Punios piliakalnis. V., 1974.
80. Volkaitė-Kulikauskienė R. Žemdirbystė, gyvulininkystė ir medžioklė // LMK. V., 1978. T. 1.
81. Zajaczkowski S. Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII. Lwów, 1925.
82. Zurkalowski E. Studien zur Geschichte der Stadt Memel und der Politik des Deutschen Ordens // Altpreuussische Monatsschrift. Königsberg, 1906. Bd. 43.
83. Zurkalowski E. Neue Beiträge zur Geschichte der Stadt Memel // Altpreuussische Monatsschrift. Königsberg, 1909. Bd. 46. H. 1.
84. Zak J. Wczesnofeudalna Skandynawia. Ossolineum, 1969.
85. Zulkus V. Naglio kalno archeologiniai tyrinėjimai // Krašto tyra. V., 1981. Kn. 12.
86. Анакс Я. Ф. Развитие латгальского жилища IX—X вв. Опыт реконструкции // ПИДД.
87. Вайткунскене Л. Контакты между балтскими племенами на территории Литвы в X—XII вв. // ПЭИБ.
88. Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА СССР. М., 1954. № 41.
89. Кулаков В. И. Погребальный обряд пруссов, скальвов и ламатов в VIII—XII вв. // БСЭАД.
90. Кулаков В. И. Прусы и восточные славяне // ТДСД.
91. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985.
92. Моора Х. А. и Лиги Х. М. К вопросу о генезисе феодальных отношений у народов Прибалтики // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. М., 1969.
93. Мугуревич Э. С. Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв. Рига, 1965.
94. Мугуревич Э. С. Жилища в средневековых поселениях Латвии // ПИДД.
95. Петренко В. П. Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка) // Средневековая Ладога. Л., 1985.
96. Раппопорт П. А., Колчин Б. А., Борисевич Г. В. Жилище // Древняя Русь. Город, замок, село. М., 1985.
97. Седов В. В. Жилище юго-восточной Прибалтики (I — начало II тысячелетия н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. М., 1975.
98. Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982.
99. Седов В. В. Начало городов на Руси // ТДСД.
100. Таугавицус А. З. Балтские племена на территории Литвы в I тысячел. н. э. // Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980.
101. Фроянов Н. Я. Киевская Русь. Л., 1980.
102. Цауне А. В. Жилище Риги XII—XIV вв. Рига, 1984.

PALEOASTRONOMIJA KURŠIŲ DVASINĖJE KULTŪROJE

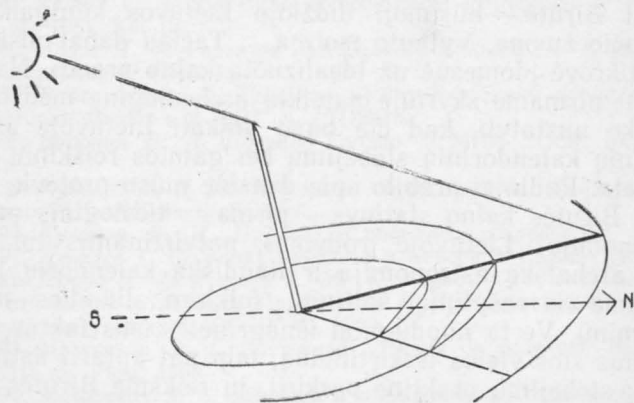
LIBERTAS KLIMKA

Birutės kalnas — astronominių stebėjimų vieta

Netilsta neramus Baltijos vėjo ošimas pajūrio pušų, kopiančių stačiais šlaitais į Birutės kalno viršūnę, šakose. Iš senovės padavimų, vienos kitos užuominos istorijos analuose ir iš rašiusių apie Palangos praeitį fantazijos susikūrė romantišką pagoniško alko įvaizdį. Šventųjų ažuolų paunksmėje degusi amžinoji aukuro ugnis, kurstoma vaidilučių, tarp kurių grožiu ir protu garsėjusi Birutė — būsimoji didžiojo Lietuvos kunigaikščio Kęstučio žmona, Vytauto motina... Tačiau dabar aiškėja, kad tikrovė įdomesnė už idealizuotą kalno praeitį. Nagrinėjant pirmame skyriuje pateiktą archeologinę medžiagą, pavyko nustatyti, kad čia buvo unikali Lietuvoje astronominių kalendorinių stebėjimų bei gamtos reiškinių kulto vieta. Radiniai prabilo apie dvasinę mūsų protėvių kultūrą. Birutės kalno statinys — pirmasis tiesioginis paleoastronomijos Lietuvoje įrodymas, patvirtinantis tai, kas apie archaišką astronomiją ir liaudišką kalendorių buvo spėjama iš rašytinių šaltinių, folkloro, liaudies meno užuominų. Verta nuodugniai išnagrinėti visus faktus, įrodančius šios vietos išskirtinumą, taip pat aptarti astronominių stebėjimų praktinę paskirtį, jų reikšmę Birutės kalno papėdėje įsikūrusios gyvenvietės žmonėms.

Tad kokios gi Birutės kalno aikštelės archeologinio sluoksnio, datuojamo XIV a. pabaiga—XV a. pradžia, ypatybės leidžia kelti hipotezę apie kažkada čia atliki-nėtus dangaus šviesulių stebėjimus? Kasinėjimų toponuo-traukoje nesunku pastebėti gana taisyklingą stulpaviečių išsidėstymą. Iš viso aptikta 11 stulpų liekanos, ir beveik visi jie statyti ant pasagos pavidalo pylimo viršaus. Smėlyje stulpams kastos gana gilios ir plačios duobės. Šeši stulpai susirikiuoja į 16 m skersmens ratą, kurio centras yra aikštelės vidurys; kiti poromis sudaro rytinėje aikštelės dalyje buvusios nedidelės stoginės, prigludusios prie pylimo, atramas. Vienas stulpas įkastas šiek tiek ato-

kiau nuo rato ir stoginės, ten, kur pylimas paplatėja. Du stulpeliai, iš esančių rate, orientuoti tiksliai šiaurės—pietų kryptimi. Tatai galima nustatyti kompasu, nes magnetinė deviacija (šiaurinio geografinio ir magnetinio poliaus nesutapimas) pajūryje yra nežymi; ji taip pat nedaug kito per pastarąjį tūkstantmetį. Gali kilti klausimas, kaip be kompasu žmonės rasdavo pasaulio šalis. Senovės statytojams tai nesudarydavo keblumų. Jau nuo Antikos laikų tam taikytas vadinamasis gnomono metodas [22, 34—39]. Buvo daroma taip: į žemę vertikaliai įbesdavo strypelį (gnomoną) ir apie jį apibrėždavo kelis skirtingų spindulių koncentriškus apskritimus. Strypelio šešėlio vietą pažymėdavo dukart: prieš vidurdienį, kai Saulė dar nepakilo į aukščiausią tašką, ir po vidurdienio, praėjus kiek laiko po Saulės kulminacijos. Taškus, kuriuose šešėliai paliečia apskritimus, sujungdavo tiesėmis (32 pav.).

32. Gnomono metodas šiaurės—pietų kryptį nustatyti

Statmuo, nuleistas iš gnomono pagrindo į tiesės atkarpą, ir rodys šiaurės—pietų kryptį. Kartu tai yra trumpiausio šešėlio kryptis. Atokiau ant pylimo įkastas stulpelis su vidurinėmis stoginės atramomis sudaro tarsi aikštelės ašį. Pastaroji ir šiaurės—pietų linija kertasi beveik rato centre. Ašies azimutas, išmatuotas nuo pietų krypties, yra $112,5^\circ$. Taisyklinga statinio geometrija rodo, kad kiekvieno stulpelio vieta ne atsitiktinė, o parinkta tikslingai. Statinio vietos tikslinimą rodo ovali stulpelių duobių forma ir tai, kad kraštinis stulpelis šiaurinėje pylimo dalyje rastas įkastas net ilgesniame griovyje. Utilitarinės pa-

skirties stulpeliai neturėjo; be minėtos stoginės, jokios sudėtingesnės konstrukcijos liekanų čia nerasta. Beje, ir priešpriešinių stulpų atstumai rate yra pernelyg dideli perdengimams. Kultūrinis sluoksnis, atitinkantis statinio laikotarpį, menkas. O tai irgi neigia jo ūkinę paskirtį.

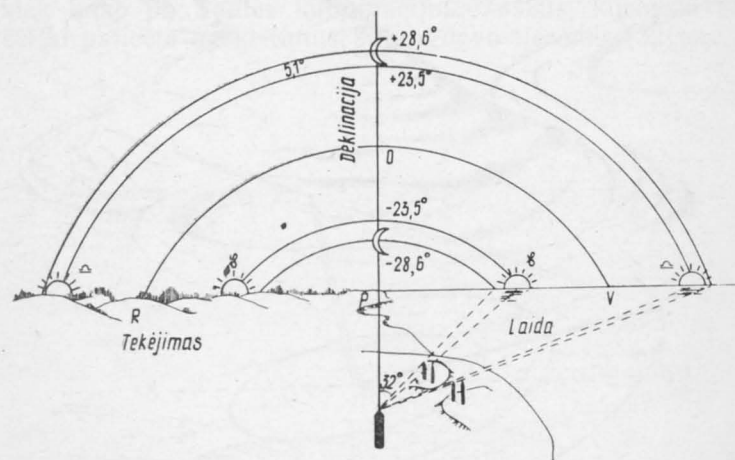
Tiriant piliakalniuose neįprastos stulpų sistemos paskirtį, stulpavietės brėžinyje buvo sujungtos po dvi tiesėmis ir jų azimutai palyginti su Mėnulio ir Saulės laidos padėtimis horizonte Palangos platumoje [12]. Aikštelės pylimo forma yra idealiai paranki kaip tik laidos stebėjimams (33 pav.). Tekančius šviesulius matyti truk-

33. Birutės kalno alkviatė-observatorija (rekonstravo architektas S. Stripinis ir V. Zulkus)

dėtų stoginė, pylimai, taip pat miškingas rytų horizontas. Astronominiai matavimai galėjo būti atliekami vizyravimo būdu: užsiglaudžiama už vieno iš stulpelių ir per jo viršūnę žiūrima į besileidžiančio šviesulio diską. Laidos jūroje kryptis pažymima kitu stulpeliu ant pylimo. Stebėti patogiau, kai stulpeliai neaukšti, maždaug žmogaus ūgio. Matavimų tikslumui padidinti jų viršūnes galėjo nusmailinti. Kaip tik toks yra geriausiai išlikęs stulpelis, rastas išvirtęs nuošliaužoje. Galima vizyruoti ir atsistojus toliau už stulpelių — taip, kad du iš jų ir šviesu-

lys atsidurtų vienoje linijoje. Kiekvieną vakarą laidos vietos keičiasi: Saulė iki vidurvasario vis krypsta į šiaurės vakarus, paskui pamažu grįžta atgal į pietvakarius. Kraštines padėtis ji pasiekia žiemos ir vasaros saulėgrįžų dienomis: gruodžio 22 ir birželio 22 dieną. Lygiadieniais, kovo 21 ir rugsėjo 22 d., ji pateka tiksliai rytuose ir leidžiasi tiksliai vakaruose. Stulpeliais galima pasižymėti šias ypatingas metų datas. Mėnulis Saulės metų kelią prabėga per vieną mėnesį. Tačiau savo ir Žemės orbitų mazgų regresijos periode (18,6 m.), vadinamame graikų astronomo Metono vardu, jis būna „aukštas“ ir „žemas“ (34 pav.). Tad tikslinga fiksuoti tik pačias kraštines laidos padėtis.

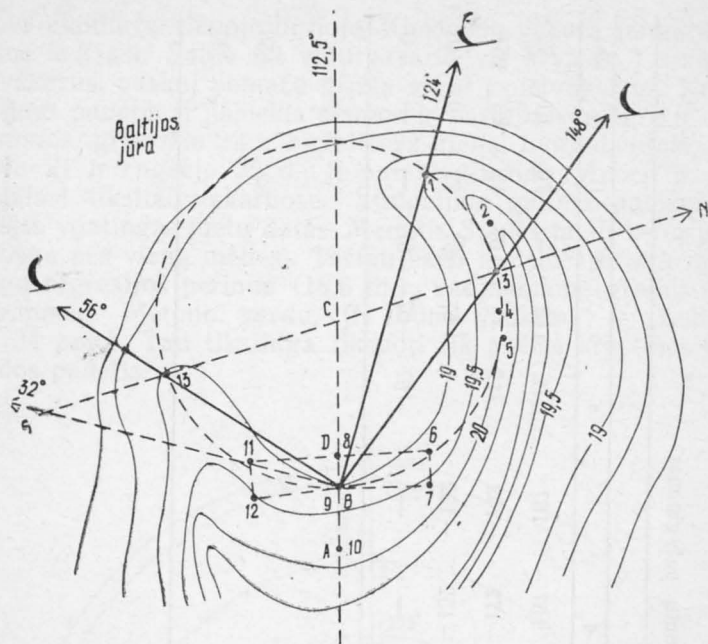
34. Saulės ir Mėnulio kelias dangaus skliautu ir laidos jūroje kraštiniai azimutai

Norint atkurti statinio veikimo principą, svarbiausia yra nustatyti, iš kurios vietos buvo stebima. Neabejotinai išskirtinės aikštelės vietos yra šios: stoginė, stulpas už jos, geometrinis rato centras. Lentelėje surašyti visų stulpelių azimutai, žiūrint iš išvardytų vietų, bei Saulės ir Mėnulio kraštiniai laidos azimutai, paskaiciuoti Palangos platumai ($55^{\circ}55'$) [12]. Jie matuojami, kaip įprasta astronominiuose kalendoriuose, nuo pietų krypties.

Peržvelgus duomenis, aiškėja, kad trys Mėnulio laidos azimutai fiksuojami, stebint nuo antrojo stoginės vidurinės atramos stulpelio (35 pav.). Ketvirtą padėtį (32°)

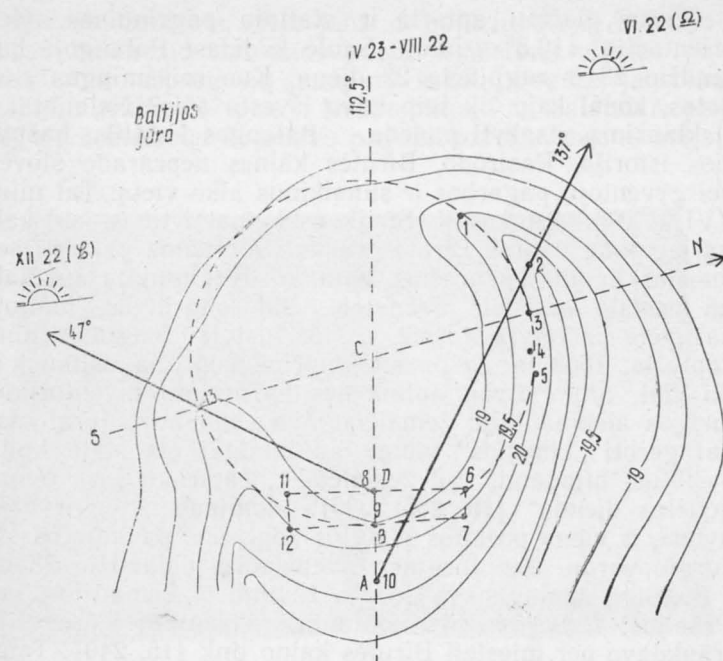
Lentelė. Stulpavičių ir dangaus šviesulių laidos azimutų palyginimas

Stebėjimų taškas	Stulpelio numeris (35 ir 36 pav.)												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
A	122	136	142	146	151	157	167	112	112	—	70	61	72
B	124	140	148	155	161	—172	—152	112	—	—67	43	23	57
D	126	144	154	160	168	—152	—132	—	—67	—67	22	0	46
C	136	153	180	—	—	—	—	—67	—67	—67	—	—	0
Kraštiniai azimutai:													
Mėnulio 124			148								32		56
Saulės 137													47

35. Birutės alko astronominio statinio schema bei Mėnulio kraštiniai azimutai Metono cikle

rodančio stulpelio, matyt, neišliko, nes dalis pietinės pusės pylimo nuslinkusi. Suprantama, Mėnulį, per gana trumpą laiką (29,5 paros) pakartojantį savo kelią dangaus skliaute, patogiau stebėti iš vieno taško. O Saulė laida buvo stebima skirtingai įvairiais metų laikais: vasarą — nuo atokiau ant pylimo už stoginės pastatyto stulpelio, žiemą — iš po stoginės, nuo pirmo vidurinės atramos stulpelio (36 pav.). Stulpeliais pažymėti abiejų šviesulių laidos azimutai yra patys kraštiniai: tai mažiausias ir didžiausias nukrypimas į šiaurę įvairiais metų laikais ar per mėnesį. Taigi čia užfiksuota Saulės padėtis horizonte per solsticijas, kai Saulė leidžiasi po ilgiausios birželio 22 dienos per vasaros saulėgrįžą, Rasos šventės (latvių Lyguo) išvakarėse, taip pat po trumpiausios gruodžio 22 dienos per žiemos saulėgrįžą, per Kalėdas. Šios datos dalija metus į dvi lygias dalis. Stulpelių azimutai labai gerai (maždaug 1° tikslumu) sutampa su Saulės ir Mėnulio laidos padėtimis horizonte. Tokią paklaidą galima padaryti, išvedant tiesę ne visai per stulpelio centrą; be to, reikia atsižvelgti į galimą stulpelių pasvirimą, to-

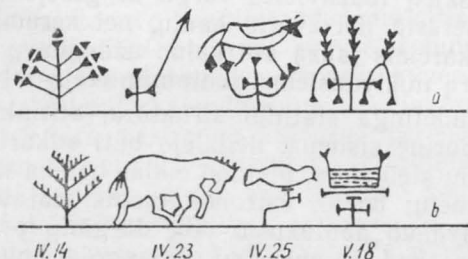
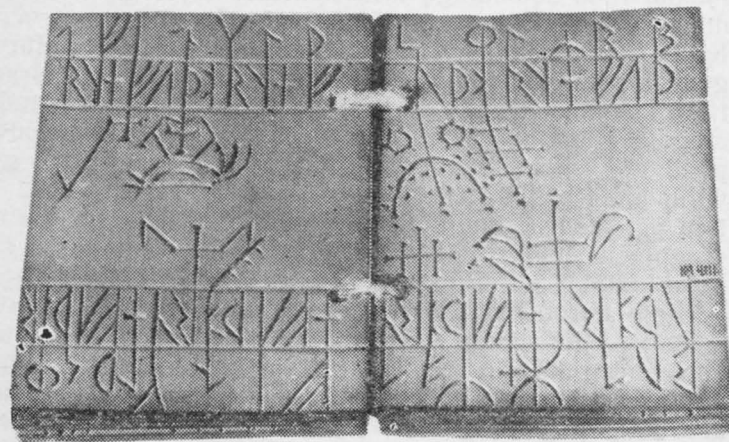
36. Birutės alko stulpaviečių išdėstymo palyginimas su Saulės laidos kraštiniais azimutais

ponuotraukos paklaidas. Tad abejonių nelieka — Birutės kalno statinys skirtas astronominiams stebėjimams. Hipotezę patvirtina ir tai, kad stulpelių ratas sudaro vien-tisą abiejų šviesulių stebėjimo sistemą, todėl atsitiktinio sutapimo galimybės praktiškai nėra. Reikia tik pridurti, jog duota astronominių stebėjimų schema ne vienintelė galima, tačiau, autorių nuomone, ji yra logiškiausia ir paprasčiausia. Tai, kad buvo fiksuojami kraštiniai šviesu-lių azimutai, tiesiogiai rodo ir stebėjimų tikslą — kalendo-rinius matavimus.

Skaitytojui gali būti įdomi tokia Birutės kalno tyrinėjimo aplinkybė. Per pirmąjį archeologinių darbų sezoną rasta tik 10 stulpaviečių, be antrojo numerio. Išskėlus astronominio statinio hipotezę, sudaryti jo veikimo algoritmo nepavyko, nes trūko svarbiausio vasaros saulėgrįžos azimuto. Tačiau nesunku nuspėti, kur turėtų būti ta gairė. Kitais metais padarius perkasą numatytoje vietoje, ir buvo rastas trūkstamas stulpelis, tiksliai atsisotęs brėžinyje į ratą.

Verta plačiau aptarti ir statinio pagrindinės ašies orientaciją. 112,5° azimutu Saulė leidžiasi Palangoje balandžio 23 ir rugpjūčio 22 dieną. Kuo reikšmingos šios datos, kodėl kaip tik taip buvo išvesta ašis? Nelauktai į šį klausimą atsakyti padeda... Palangos katalikų bažnyčios istorija. Pasirodo, Birutės kalnas neprarado šlovės bei gyventojų pagarbos ir sunaikinus alko vietą. Tai mini XVI a. kronikininkas M. Strijkovskis, patvirtinęs, kad kalną jau tada vadino Birutės vardu. Norėdama pakirsti senuosius liaudies papročius, katalikų dvasininkija ant kalno pastatė nedidelę bažnytelę. Jai sugriuvus, naujoji bažnyčia pastatyta mieste, o šios vietoje įrengta medinė koplyčia. 1869 m. ją pakeitė mūrinė koplyčia, išlikusi ir iki šiol. Šių statybų aplinkybes bažnytinio inventoriaus knygos aiškina taip: žemaičiai nuo seno buvo įpratę labai gerbti „žinyčios“ vietą, tad kunigai čia statė kulto pastatus, bijodami, kad žemaičiai „neatkristų į savo numylėtus dievus“ [15, 235–239]. Įdomiausia, jog ir bažnytelė, ir viena po kitos statytos koplyčios pavadintos šv. Jurgio vardu. Per Jurgines, švenčiamas balandžio 23 d., į Palangą suplaukdavo minios žmonių iš Zemaitijos, net Prūsijos, Latvijos [6]. Iškilminga bažnytinė procesija traukdavo per miestelį Birutės kalno link [15, 240]. Taigi didieji Palangos atlidai sutampa su ta diena, kai Saulė leidžiasi į jūrą ant kalno buvusio astronominio statinio pagrindinės ašies kryptimi. Be abejo, šis sutapimas neatsitiktinis. Kaip žinoma, krikščionybė daugelį liaudiško kalendoriaus svarbių datų, susijusių su fenologiniais gamtos reiškiniiais ar žemės ūkio darbų ciklais, sutapatino su bažnytinėmis šventėmis. Kuo galėjo būti svarbus šis metų laikas kadaise čia gyvenusioms gentims? Balandžio pabaigoje sprogstą medžių pumpurai, skleidžiasi švelni gležnų lapelių žaluma, į saulę stiebiasi pirmieji žolės daigeliai. Prasideda naujas augalų vegetacijos ciklas, į ganyklas išgenami sunkų žiemos metų iškentę galvijai. Ganiavos pradžia visada būdavo labai laukiama ir sutinkama šventiškai. Kai kuriuos šių senoviškų apeigų aidus galima pasekti liaudiškuose kalendoriuose. Pavyzdžiui, įdomiai balandžio šventės pažymėtos XVII a. runų kalendoriuose, kur susipynę gamtos reiškinių, žemės ūkio darbų ir krikščioniškų švenčių simboliai. Beje, daugelis požymių rodo, jog šiuos medinius kalendarius gamino ir naudojo mūsų krašte [23]. Tai, kad jie yra skandinaviško prototipo, o savaitės dienos ir Mėnulio fazės išraižytos

runų rašto ženklais, sieja juos su pajūriu. Runų kalendoriuose balandžio antrosios pusės išskirtinės dienos pavaizduotos susprogusių pumpurų šakele, gegute, jautuku, darbinium arkliu (37 pav.). Neabejotina, kad balandžio pabaigoje žemdirbiai švęsdavo pagoniškos dievybės — auga-

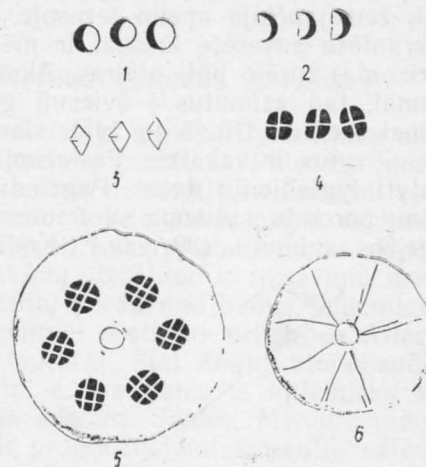
37. Mediniai runų kalendoriai (XVIII a. pirmoji pusė) ir jų pavaršio švenčių simboliai:
a — knygelė, b — kalendorinė lazda (LTSR IEM ekspozicijai)

lijos ir gyvūnijos globėjos — šventę. Apie šios hipoteitinės šventės pavadinimą, dievybės vardą dabar galime tik spėlioti. Pasak S. Daukanto, tuo metu būdavo švenčiama Jorės, arba Ganyklio, diena [5, 502—503]. Viena aišku, kad Jurginių papročiai atspindi senuosius gamtos garbinimo, agrarinius ritualus. Birutės kalno istorija itin ryškiai rodo sąmoningą krikščioniškos ideologijos derinimą prie šimtmečiais susiklosčiusių liaudies papročių. Kartu tai byloja apie tautos senosios dvasinės kultūros gyvybingumą. Pagoniškos pasaulėjautos nepajėgta išrauti su šaknimis nei XV a., nei vėliau, o neįveikus draudimais, pradėta su ja taikstyti. Antai šv. Jurgiui buvo perduotos pagoniškų dievybių funkcijos: jis paskelbtas gyvulių globėju [16, 93]. Galimas daiktas, rugpjūčio 22 d. taip pat buvusi senųjų tikėjimų šventė. Netoli šios datos (rugpjūčio 16 d.) Palangoje vyksta labai populiarūs šv. Roko atlaidai.

Paleoastronominis statinys ant Birutės kalno gyvavo neilgai — tik keletą dešimtmečių. Matyt, stulpelių ratas buvo sudegintas po žemaičių krikšto 1413 metais. Žinoma, priešai kryžiuočiai astronominės paskirties statinį sunaikino kaip pagoniškų ritualų vietą. Neabejotina, kad kalendoriniai stebėjimai susiję su tam tikromis apeigomis; tai įvairių tautų kultūrai būdingas reiškinys. Jau minėta, jog Birutės kalno aikštelėje, ypač rytinėje jos dalyje, ir ant pylimo tarp stulpelių rasta daugybės laužaviečių pėdsakų. Pasitelkus fantaziją, galima įsivaizduoti, kad, sulaukus tam tikros datos, prie vieno iš stulpelių būdavo uždegamas laužas ir visai apylinkei skelbiama kalendorinės šventės pradžia. Panašiai ir dabar per Rasos šventę visą trumpiausią metų naktį iki aušros liepsnoja laužai. Kitokią paskirtį laužavietės vargu ar galėjo turėti: tarp angliukų nerasta nei žvėrių kaulų, nei keramikos šukių. Nebent retkarčiais laužą ant kalno uždegdavo kaip ženklą toli į jūrą nuklydusiems gentainių žvejų laivams.

Gana sudėtinga statinio struktūra, atitinkanti išvystytą kalendorinę sistemą, negalėjo būti sukurta iš karto, be ilgamečių stebėjimų. Metono ciklas trunka net apie devyniolika metų; be to, astronominiams matavimams kai kada trukdydavo apniukusio oro, darganų periodai. Todėl tikėtina, kad ir anksčiau Palangoje buvo stebimas dangaus šviesulių judėjimas, nustatomi jo dėsningumai. Nusileidę nuo Birutės kalno, vėl pasidairykite po papėdėje prisiglaudusią gyvenvietę. Kai kurie materialinės

kultūros ypatumai verčia manyti, jog čia gyveno ne vien amatininkai ir žvejai. Gyvenvietė taisyklingai išplanuota, pastatai orientuoti tiksliai pagal pasaulio šalis. Ukių pastatų beveik nebūta. Greta iš įvairių šalių importuotos keramikos rasta nemaža vietinės kilmės labai archaiškų indų, dažnai puoštų soliariniais ženklais (38 pav.). Taip pat pasitaiko daug itin specifinės formos

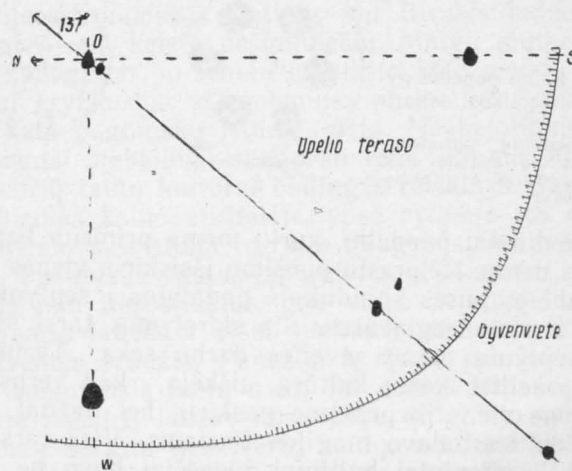
38. Birutės kalno papėdės gyvenvietės keramikos soliariniai ženklai:

1—4 — ornamentų spaudeliai, 5 — vertikaliųjų audimo staklių molinis pasvaras, 6 — akmeninis verpstukas

lipdytų nedidelių puodelių, kurių forma primena kapuose randamas urnas. Neįprastu puošimu išsiskiria vienas verpstukas: abi jo pusės spinduliais padalytos į septynis vis didėjančio ploto segmentus. Šis skirstymas tarsi simbolizuotų septynių dienų savaitės darbų seką. Tyrinėjant dvasinę praeities kartų kultūrą, aiškėja, kad verpstukai turėdavę ne vien tik praktinę paskirtį, bet dažnai, ypač puoštuosius, vartodavo magijos tikslams. Visa tarsi byloja, kad kasdieniniai buitiniai rūpesčiai buvo ne svarbiausia Birutės kalno papėdės žmonių gyvenime. Astronominius stebėjimus, kalendorinius skaičiavimus atlikdavo specialiai tam pasirengę žmonės, perėmę daugelio kartų sukauptą patirtį. Romantikų terminais galėtume juos vadinti žyniais, juolab kad pati šio žodžio prasmė ir išreiškia užsiėmimo esmę.

Sugriauta Birutės kalno observatorija galėjo būti perkelta į Naglio kalną. Ten juk rasti labai panašūs kultūriniai sluoksniai skiriami XV—XVI amžiui. Deja, juos smarkiai suardė vėlesni kapai. Tačiau pastaruoju metu

pavyko aptikti Birutės kalno statinio, atitinkančio gerokai pažengusią kalendorinę sistemą, pirmųjų kitose pajūrio vietose. Vienas jų tyrinėtas šalia Purmalių piliakalnio, ties Danės ir Purmalės upelio santaka netoli Klaipėdos. Jis neblogai išliko, nes vietoj stulpelių naudoti nemaži kūgio formos akmenys. Ištyrus aplinką, paaiškėjo, kad akmenys buvo specialiai dailinti, tašyti. Jų sistema išdėstyta didelės senosios gyvenvietės pakraštyje, į rytus kiek žemėjančioje upelio terasoje. Dabar tą vietą gožia pakrantėse suvešėję krūmai ir medžiai, tačiau praeityje horizontas turėjo būti atviras. Akmenis skiria nemaži atstumai, tad azimutus į šviesulį galima matuoti pakankamai tiksliai. Du iš jų žymi šiaurės—pietų kryptį, kiti du — rytus ir vakarus. Pastaruoju azimutu galima nustatyti lygiadienių datas. Pagrindinė ašis, pažymėta akmenų poromis, sutampa su Saulės tekėjimo vasaros saulėgrįžos azimutu (39 pav.). Kadangi čia fiksuotos tik

39. Pirmalių įrenginio Saulės tekėjimo azimutams fiksuoti schema

Saulės padėties, šį paleoastronomijos paminklą reikia laikyti ankstesniu, primityvesniu už Birutės kalno statinį. Aplink piliakalnį ir upelių vagoje daugiau didelių riedulių nematyti. Stebėjimų aikštei šalia gyvenvietės įrengti akmenis teko tikriausiai iš toliau atsigabenti. Įdomi ir tokia smulkmena: į didžiausią akmenį įkaltas geležinis virbas; turbūt čia būta kryžiaus, pašventinusio „pagonišką“ vietą. Daug akmenų archeologai rado tyrinėdami

Įretingos miesto aikštę. Akmenys išdėstyti tam tikromis kryptimis, susijusiomis su Mėnulio ir Saulės azimutais, tačiau dauguma sustumdyta į vieną vietą, ir sistema suardyta. Anksčiau minėta, kad kiekviena pajūrio žemė turėjo savo šventų vietų, kurių dalis dar buvo lankoma ir ordino laikais. Kadangi aprašymai pernelyg lakoniški, dabar sunku spręsti, kiek jos buvo susijusios su astronomija.

Dėl baltų kalendoriaus genezės ir raidos

Kadaise Palangos alkvietėje atlikinėti stebėjimai skirtingi paleoastronominių metodų praktikai. Paleoastronomija, arba dar kitaip — astroarcheologija, — neseniai susiformavusi tarpdisciplininė mokslo šaka, pagal archeologinius paminklus tyrinėjanti ankstyvuosius (nuo akmens amžiaus) dangaus reiškinių stebėjimo ir fiksavimo metodus bei astronominių žinių perdavimo būdus. Žinomiausi pasaulyje paleoastronominiai statiniai priklauso Atlanto pakrančių megalitinei kultūrai. Stai anglų Stounhendže, II tūkstantmetyje pr. m. e. statytame iš milžiniškų akmens blokų, buvo ne tik stebimi Saulės, Mėnulio judėjimo dėsningumai, bet ir prognozuojami šviesulių užtemimai [19, 202—228]. Įvairius dvasinės kultūros reiškinių — mokslo, meno, religijos, liaudies papročių, tautosakos — genezės klausimus taip pat iš dalies sprendžia paleoastronomijos mokslas [11]. Aptariant Palangos alko kalno statinio paskirtį, reikės padaryti nemažą lankstą į tolimus laikus: tik tada paaiškės, kodėl čia kartu su Saulės keliu dangaus sferoje buvo stebimos ir Mėnulio padėtos.

Pamėginkime užmiršti viską, ką šiuolaikinė astronomija įteigė apie Saulės sistemos sandarą, planetų judėjimą, ir pažvelgti į dangaus skliautą akmenis amžiaus žmogaus akimis. Kokie gamtos reiškinių dėsningumai pirmiausia pastebimi, lengviausiai suvokiami, kas nuolat kartojasi be jokių išimčių? Tai dienos ir nakties ritmas, Mėnulio fazių kaita, ryškiausių žvaigždžių patekėjimas ir laida, Saulės metų kelias. Kaip tik šis taisyklingas dangaus šviesulių judėjimas padėjo pirmajam žmogui pajusti laiko tėkmę bei išskirti save iš aplinkos. Stebėjimai formavo ir sąmonę, abstraktųjį mąstymą [13]. Pirmiausias praktinis astronominių stebėjimų tikslas yra laiko intervalų matavimai. Žmonių bendruomenės santykių su

gamta išreiškia kalendorinė sistema. Kalendorius — labai svarbus etnokultūros požymis. Jis atspindi gamtines ir klimatinės krašto sąlygas, ūkinės veiklos pobūdį, socialinius santykius ir dvasinės kultūros lygmenį. Sukūrusi kalendorinę sistemą, visuomenė galėjo prognozuoti ateitį ir būti tikra dėl savo praktinės veiklos rezultatų.

Norėdamas išsiaiškinti pastebėtų astronominių dėsningumų priežastis, žmogus kūrė pirmuosius pasaulio sandaros įvaizdžius, kosmogoninius modelius. Kartu atsirado religijos ir kulto užuomazgos. Pagal priešistorinio žmogaus mitologinės sąmonės logiką kosmoso kūrimo aktą reikia kartoti per svarbiausias kalendorines šventes, taip pat laidojant mirusiuosius [25, 43—50]. Todėl kapus įrengdavo laikydamiesi Visatos sandaros supratimo schemos. Pavyzdys gali būti mirusiųjų orientavimas Saulės ir Mėnulio ar Šiaurinės žvaigždės kryptimi plokštiniuose I—V a. vidurio Lietuvos kapinyuose [21, 2—16]. Išskirtinę reikšmę laidodami teikė ir akmeniui; matyt, jis turėjęs gyvųjų ir vėlių pasaulių ribos ženklo prasmę [17, 66—69]. Sukaupias žinias ir pažiūras tais laikais, kai nebuvo rašto, iš kartos į kartą perteikdavo ritualinių apeigų, meno ir folkloro formomis. Taigi astronomija yra ne tik seniausių gamtamokslinių žinių pagrindas, bet ir skatino daugelio liaudies dvasinės kultūros apraiškų genėžę. Ir lietuvių etnokultūroje, mūsų dienas pasiekusioje iš senovės per kartų palikimą, galima pastebėti nemažą astronomijos įtaką [11].

Iš medžioklės ir gamtos teikiamų gėrybių gyvenančiai bendruomenei pakako laiką skirstyti gana trumpais intervalais: paromis, savaitėmis. Tam puikiausiai tiko Mėnulio stebėjimas. Nuo jo fazių kaitos priklauso potvyniai ir atoslūgiai, žuvų nerštas, šiaurės elnių migracijos. Tris naktis Mėnulis nesikeičia, būna pilnas, tris — delčia, tris — iš viso jo nematyti. Stebėtojas iš pradžių įsidėmė tai, kas pastovu, ir tik vėliau pradeda fiksuoti tiriamo objekto pokyčius. Tad labai tikėtina, kad pirmą kartą skaičiavimo sistema, kilusi iš Mėnulio fazių stebėjimo, buvo trejetinė. Skaičius trys arba jo kartotiniai aptinkami lietuvių liaudies kalendorinėse dainose, kuriose ryškūs kosmogoninio mito atšvaitai [16, 93—94]. Trejetais dažnai grupuojami brūkšneliai, taškeliai ant neolito laikų indų [24, 265]. Sudėtingesnės skaičiavimo sistemos atsirado vėliau: pagal tarpus tarp Mėnulio fazių — septintainė, pagal pirštų skaičių — dešimtainė. Seniausi Mėnulio fazių

užrašymai — ant kaulinių daiktų aštriu įnagiu išraižyti ženkliai, rodantys eilinę jų kaitą, — buvo daromi jau paleolito laikais [13]. Tokių primitivių kalendorių rasta Vakarų Europos archeologinėse kultūrose, o neseniai vienas — ir Vakarų Sibire. Mėnulio kalendoriaus relikty iki šiol išliko daugelio tautų kultūroje. Musulmonų kraštuose ir dabar gyvenama Mėnulio reguliuojamu ritmu.

Senajo baltų kalendoriaus genezė ir raida tebėra mažai tyrinėta, nors problema labai svarbi kultūrologijai. Lietuvių liaudies kalendorinėse apeigose, dainose ir papročiuose atspindi ir archaiškojo Mėnulio kalendoriaus palikimas, ir Saulės diktuojamas žemdirbystės bei gamtos fenologinių reiškinių kalendorius. Be to, viską pridengia vėlesniais laikais užmesta krikščioniškų švenčių skraistė.

Mūsų krašte, praeityje gamtos kliūčių atskirtame nuo tautų didžiųjų migracijų kelių, susidarė palankios sąlygos išsaugoti itin senus dvasinės kultūros kodus. Baltai, čia susiformavę II tūkstantmetyje pr. m. e., yra viena sėslesniųjų Europos tautų. Dėl gana sudėtingų Pabaltijo klimato sąlygų kalendorius ūkinei veiklai buvo itin reikalingas. Astronomija labai svarbi tautoms, plaukiojančioms jūra. Ir dar: galimas daiktas, Baltijos pakrantę siekė Atlanto megalitinės kultūros įtaka. Dėl išvardytų priežasčių senoji baltų kultūra yra labai įdomus paleoastronomijos objektas.

Mėnulio kalendoriaus tradiciją iki šiol dar daug kur regime. Štai Mėnulio pjautuvą būtinai įkeliama į kopyltulpio viršūnę. Jo personifikuotą atvaizdą rasime liaudies meistro skulptūroje po šv. panelės Marijos kojomis (gal tai krikščionybės pergalės prieš pagonišką kultą alegorija?). Mėnulio prašoma sveikatos, o kreipiamasi į jį aukštinant dievaičiu, kunigaikščiu, tėveliu. Į jo fazę atsižvelgiama sėjant ir sodinant, ruošiant atsargas žiemai. Manoma, kad jaunas Mėnulis skatina besistiebiančius į viršų augalus, grybų dygimą, o pilnatyje sodinti šakniavaisiai geriausiai tarpsta. Šie prietarai kilo iš ilgametės žemdirbystės patirties, gamtos stebėjimų; turi jie ir tam tikrą racionalų pagrindą. Mėnulio sukeliama potvyniai bei Saulės kosminių dalelių srautai ištis veikia augalų vegetacijos ciklus. Gal išskirtinė reikšmė senuosiuose tikėjimuose Mėnuliui teikta ir dėl jo ryšio su protėvių kultu? Juk lietuvių tautosakoje Mėnulis yra našlaičių ir mirusiųjų globėjas.

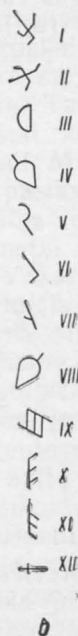
Senovės baltų savaitė trukdavusi triskart po tris pa-

ras. Tai žinome iš tautosakos ir rašytinių šaltinių [5, 587]. Trys devynių dienų savaitės sudaro Mėnulio mėnesį. Senovinę savaitę simbolizuoja devyniaragis elnis žiemos saulėgrįžos apeiginėse liaudies dainose. Dažna Mėnulio simbolika ir papuošaluose. Siuo atžvilgiu įdomus vienas iš Palangos kapinyne rastų smeigtukų. Jį puošia 3 grandinėlės, kurių galuose įverta po 3 kabučius — Mėnulio atvaizdus. Skaičius devyni ypač reikšmingo skaičiaus prasme neabejotinai buvo vartojamas ir dėl ryšio su žmogaus, naminių gyvulių nėštumo trukme, liaudyje skaičiuojama Mėnulio mėnesiais. Magišką galią turėjęs gydomųjų žolelių „trejų devynerių“ gėrimas. Kaip tik devynių dienų savaitėmis sudalyti mėnesiai Mėnulio fazių ženklais kalendorinėje lazdoje, kurią ištyrė ir aprašė įžymus Vilniaus astronomas M. Gusevas [20]. Šiame kalendoriuje įdomūs ir 12 mėnesių simboliai: jie turi fenologinių reiškinių ir žemės ūkio darbų prasmę (40 pav.). Savaitės dienų skaitmenų forma rodo trejetainės sistemos pagrindą. Susumavus visus ženklus, gaunamas metų dienų skaičius; taigi šis kalendorius sudarytas pagal subdrintą Saulės ir Mėnulio ciklą algoritmą. Lazda datuojama viduramžiais, Lietuvos valstybės pradžios laikotarpiu. Tuo metu valstybės mastu sudarinėtus kalendorius liudija popiežiaus pasiuntinys Lietuvoje [1, 239].

Kodėl tokios gyvybingos archaiškojo Mėnulio kalendoriaus tradicijos? Tai sąlygojo, kaip minėta anksčiau, sėslus etnos gyvenimo būdas ir iš to plaukiantis kultūros apraiškų perimamumas. Be to, nelabai dosnios gamtos krašte greta žemės ūkio svarbus pragyvenimo šaltinis ilgai išliko medžioklė ir gamtos vaisių rinkimas. Saulės kalendoriaus žmogui prirėkė pradėjus dirbti žemę. Lietuvoje tai įvyko II tūkstantmetyje pr. m. erą. Pirmieji Saulės magijos amuletai — neolito laikų gintaro diskai [14, 116—119]. Tačiau ir čia rasime kai ką susijusio su Mėnuliu. Antai vienoje gintarinėje sagutėje iš mažų įdubėlių sudaryti kryžmai po du skersmenis; iš viso yra 250 įdubėlių — tiek maždaug parų turi devyni Mėnulio mėnesiai. Apskritai galima manyti, kad ir kituose diskuose bei papuošaluose yra kalendorinės prasmės ženklų. Kasdieniniai ūkio darbai, nuolatiniai žemdirbio rūpesčiai dėl būsimo derliaus, galvijų prieauglio, oro užgaidų įgaudavo konkretumo, apibrėžtumo, nukreipti į tam tikras išskirtines metų dienas. Šios dienos pamažu tapo kalen-

dorinėmis šventėmis, kurias galėjo nustatyti tik Saulės azimutų stebėjimais. Kuo ilgesnis Saulės kelias dangaus skliautu nuo patekėjimo iki laidos, tuo šiltesnis metų laikas. Pasižymint tekėjimo vietą horizonte stulpeliu, akmeniu ar įsidėmint kokį reljefo ypatumą, galima pasekti Saulės metų kelią. Vasarą ji teka šiaurės rytuose, žiemą nukrypsta į pietryčius. Paklusdami Saulės keliui, sprogsta ir sužaliuoja medžiai, išplaukia javai, subręsta grūdai, pagelsta lapai, tirpsta sniegas. Liaudiškame kalendoriuje metų dienų skaičiavimas, paremtas dangaus šviesulių periodinio judėjimo stebėjimais, derinamas su gamtos reiškiniais bei žemės ūkio

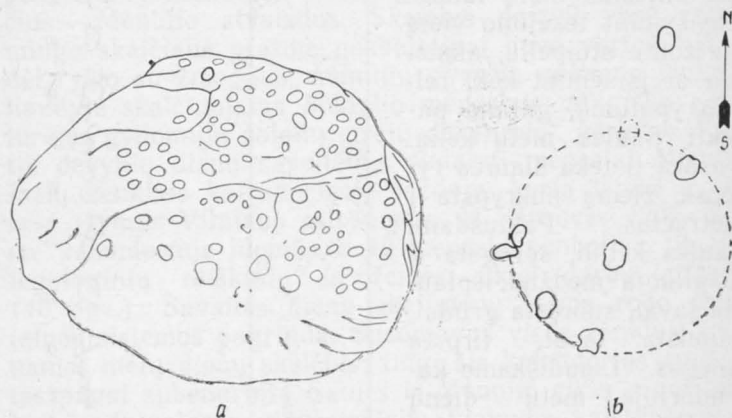
40. Mėnulio kalendorinė lazda
(a) ir mėnesių simboliai joje (b)

darbų ciklais. Dar ir šiandien nuošalesniame Dzūkijos kaime seni žmonės pro galustalės langelį parodys, kur tekės Saulutė svarbesnių dienų rytais. Ir laikas čia skirstomas ne savaitėmis ar mėnesiais, o nuo vieno švenčių iki kitų. Po vieno švenčių reikia pradėti vienus darbus, po kitų — kitus [18, 133—145].

Trumpesniems laiko tarpams seikėti baltų kalendoriuje į Saulės metus buvo įspraustas Mėnulio ciklas. „Saulutė močiutė kraitelį krovė, Mėnuoj tėvelis dalalį skyrė“, — dainuojama liaudies dainoje. Saulės ir Mėnulio periodai nėra vienas kito kartotiniai, jų tarpusavio padėtys pasikartoja Metono cikle kas 18,6 metų. Ciklui nustatyti senovės stebėtojai turėdavo kur nors daryti atžymas. Minėjome gintarinę sagutę ir kalendorinę lazda su Mėnulio metų parų skaičiumi. Verta atkreipti dėmesį ir į akmenis

su iškalinėtomis duobutėmis. Dažnai jų randama prie buvusių kulto vietų, kapinynų, alkviečių. Yra jų ir pajūryje: tai didžiulis stalo pavidalo Pelekių k. akmuo (Kretingos raj.), o prie Imbarės piliakalnio (taip pat Kretingos raj.) duobėtąjį akmenį ratu supo kiti rieduliai [4] (41 pav.). Duobučių paskirtis neaiški; dažniausiai jos

41. Duobėtasis Imbarės akmuo (a) ir jo aplinka (b)

nedidelės, tarsi nykščiu išsuktos. Dviejuose iš žinomų tokių akmenų, stūksančių Gaštytų k. (Kelmės raj.) ir Laukagalio k. (Kaišiadorių raj.) laukuose, duobučių išdėstymas panašus į Grįžulo ratų žvaigždyno konfigūraciją. Prie šiaurinio Drūkšių ežero kranto guli akmuo nulygintu paviršiumi, kur iškalτος duobutės primena Kasiopejos žvaigždyną. Kituose akmenyse duobučių skaičius dažnai yra Metono ciklo metų skaičiaus kartotinis. Šis pastebėjimas tėra prielaida, jį reikėtų nuodugniai patikrinti kituose paminkluose.

Kiekviena kalendorinė sistema periodų derinimo problemą sprendžia savaip. Stokodami žinių apie baltų sistemą, kol kas galime pateikti tik keletą spėjimų. Per solsticijas Saulės padėtis horizonte mažai kinta. Tiksliai nustatyti jų datas aprašytuoju paleoastronominiu metodu praktiškai neįmanoma. Matyt, to ir nebuvo senovėje siekiama,—saulėgrįžos šventės trukdavo ne vieną dieną. Papildomas datos tikslinimas galėjo būti toks — po elnių ir briedžių rujos (rugsejo, arba rujos, mėnesį) skaičiuojama trečioji Mėnulio pilnatis, ir tada švenčiama žiemos saulėgrįža. Norint sutalpinti sveiką skaičių Mėnulio pe-

riodų Saulės metuose, kas keleri metai tekdavo pridėti papildomą tryliką mėnesį. Tikriausiai jis buvo vadinamas „siekiu“ arba „mažuoju ragu“ [3]. Kada gi reikia pridėti papildomą mėnesį? Tuo tikslu, galimas daiktas, buvo stebimas Sietynas (Plejados). Prisiminkime, kaip dažnai jis minimas tautosakoje: mįslėse, dainose. Etimologiškai šio žvaigždžių spiečiaus vardas siejasi su žemdirbyste; jo patekėjimas per ryto žarą skelbdavo sėjos metą. Tačiau taip galėjo būti tik mūsų eros pradžioje,—štai kokie archaiški yra lietuviški žvaigždynų pavadinimai! Manoma, kad siauro Mėnulio pjautuvo ar pilnaties pasikartojimai Sietyne per pavasario ar rudens lygiadienius reikšdavo keliamuosius metus [10]. Sie neiliniai metai taip pat galėjo būti nustatomi stebint Aušrinės ar Vakarinės (Veneros) judėjimo dėsningumus. Įdomu pažymėti, kad planetos personifikacija lietuvių tautosakoje yra Marių mergelė [8, 113—185]. Tai labai dažnai sutinkama stebuklinių pasakų veikėja. Kiti šių pasakų personažai — Jautis, Žirgas, Ragana, Šaulys — galimas daiktas, įsme-nina žvaigždynus, kuriais keliauja Aušrinė. Tautosakos semantiniai tyrimai galėtų padėti rasti raktą baltų kalendorinės sistemos paslapčiai įminti. Papildomos medžiagos tam turėtų duoti ir liaudies meno ornamentikos tyrimai. Čia ypač įdomūs yra verpsčių ir prieverpsčių marginiai, kurių prasmė neabejotinai susijusi su pasaulio sandaros schema. Birutės kalno archeologinės medžiagos, deja, nepakanka šiam klausimui išspręsti; juk ne visos stulpavietės yra išlikusios. Net pasirinkti kurį iš variantų — planetos ar žvaigždyno — šiuo metu yra pernelyg rizikinga. Galima tik tarti, kad derinimo procedūros praktiniams matavimams Palangos alko statinyje galėjo būti naudojami stulpeliai Nr. 4 ir 5, taip pat kiti, buvę nuslinkusioje pietvakarinėje aikštelės pusėje. Tad stulpelių rato visiškai atkurti neįmanoma, kartu negalima pateikti ir išsamaus statinio veikimo algoritmo. Neišspręsta lieka ne tik kalendorių derinimo problema. Nežinome, į kokius sezonus lietuviai skirstė metus. Ar išties būdavo skiriami tik trys metų laikai — vasara, žiema, trumputis pavasaris,—kaip apie tai rašo S. Daukantas [5, 504]. Tolesni mūsų senojo kalendoriaus tyrimai turi būti kompleksiniai, reikia pasitelkti ir tautosakos, liaudies meno, etnografijos, kalbotyros išvadas. Neabejotina viena — kalendoriui tobulinti reikėjo preciziškų matavimų, naudotis specialiais įrenginiais, panašiais kaip ant Birutės

kalno. Palangos archeologiniams tyrimams tai suteikia ypatingą reikšmę. Alkų kalnai, skirtingai nuo piliakalnių, archeologiškai dar mažai tyrinėti. O kaip tik juose tikėtina rasti pačios įdomiausios medžiagos dvasinei praeities kartų kultūrai pažinti. Neabejotina, kad tolesni tyrimai atskleis daugiau panašių į Palangos ar Purmalių statinių. Analogiškas objektas iš akmenų galėjo būti Platių ežero pusiasalyje, apvalioje kalvoje šalia senosios gyvenvietės, vadintos Sventorkalniu. Įdomus įrenginys iš didžiulių akmenų yra ant Stabinės kalvos Silalės raj.,— jo prasmės mįslė dar neįminta. Išliko žinių apie buvusią akmenų sistemą ant Gandingos alko kalno. Keletą akmenų ratų ir kitokių sistemų Žemaitijoje aprašė praėjusio amžiaus etnografas L. Jucevičius [9, 81—84]. Beje, kai kurie jo duomenys buvo patvirtinti ir vėliau [2, 32]. Neatsitiktinai aptartosios „observatorijos“ egzistavimo laikas sutampa su krašto valstybingumo išsiplėtojimu. Tokiu metu kalendoriaus reikmė ypač išryškėja. Nustatyti duoklių rinkimo laiko tarpus, sušaukti vyrus iš didesnės teritorijos į karo žygius ar pilių statybą reikėjo tikslių terminų. Astronominės paskirties alkietė patvirtina prielaidą, kad Palangoje buvo miesto ir kartu didelio kulto centro užuomazgos. Astronomija būtina navigacijai. Tad dėsninga, kad pirmieji paleoastronominiai mūsų krašto paminklai randami kaip tik pajūrio žemėse, kuršių krašte, garsėjusiame puikiais Baltijos jūreiviais. Svarbu ir idealus jūros horizontas šviesulių laidai stebėti, ir pavariai pajūryje dažniau yra giedri.

Taigi ant Birutės kalno alkietėje žyniai pagal astronominis stebėjimus uždegdavo saulėgrįžos laužus, skelbdavo metą aukoti dievams, pradėti žemės ūkio darbus ar vykti į prekybines keliones, karo žygius. Toli išdrakydavo Baltijos vėjas laužo dūmus, kviesdamas į jūrą nuklydusius gentainių laivus grįžti į paskutiniąsias gamtos jėgų garbinimo šventes. Legendos apie vaidilutę Birutę, kaip ir krikščionių dvasininkijos čia viena po kitos statytos koplyčios, rodo vietovės išskirtinumą, ilgam išlikusį liaudies atmintyje. Baltų genčių liaudies astronomija, kaip ir senasis pagoniškas gamtos jėgų kultas, po Lietuvos krikšto buvo pasmerkti užmarščiai. Tik dainose liaudis išsaugojo prisiminimus apie paleoastronominį metodų praktiką [7, 120]:

Oi an marių, an mėlynių
Da saulalė stulpavojo,
Da saulalė stulpavojo,

Da an dzviej trijų stulpelių,
Da an dzviej trijų stulpelių,
An devynių strėlalių.

Ar begalima glausčiau ir gražiau nusakyti tai, ką atidengė archeologų kastuvai alkietėje ant Birutės kalno?

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

1. Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955. T. 1.
2. Avižonis K. Kelios istorinės Lietuvos vietos. K., 1936.
3. Būtėnas P. Laiko matavimo būdai // Tautosakos darbai. K., 1935. Nr. 1. P. 64—86.
4. Daugudis V. Imbarės akmuo // Mokslas ir gyvenimas. 1984. Nr. 8. P. 34—35.
5. Daukantas S. Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių // Raštai. V., 1976. T. 1.
6. Dundulis B. Birutės šlovės Palangoje prasmė // Mokslas ir gyvenimas. 1985. Nr. 8. P. 22—24.
7. Džukų melodijos / Sud. G. Cetkauskaitė. V., 1981.
8. Greimas A. Apie dievus ir žmones. Chicago, 1979.
9. Jucevičius L. Raštai. V., 1959.
10. Juška A. Liaudies astronomija // Mokslas ir gyvenimas. 1977. Nr. 12. P. 4—5.
11. Klimka L. Paleoastronomija: objektas ir problemos // Mokslas ir gyvenimas. 1984. Nr. 1. P. 29—30.
12. Klimka L. Apie astronominę Palangos alko statinio paskirtį // Lietuvos istorijos metraštis. 1985 metai. V., 1986. P. 36—43.
13. Marschak A. Cognitive aspects of upper paleolithic engraving // Current Anthropology. 13. 1972. N 3/4. P. 445—477.
14. Rimantienė R. Šventoji. V., 1979. T. 1.
15. Ruokis V., Končius I. Palangos kraštas. K., 1926.
16. Sauka D. Lietuvių tautosaka. V., 1985.
17. Vėlius N. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. V., 1987.
18. Vyšniauskaitė A. Lietuvių liaudies kalendorius, jo šventės ir papročiai // Astronominis kalendorius 1960. V., 1959.
19. Вуд Дж. Солнце, Луна и древние камни. М., 1981.
20. Гусев М. Древний литовский календарь // Известия импер. археологического общества. 1865. Т. 5, вып. 5. С. 335—354.
21. Иовайша Е. Л. Центральная Литва в I—V вв. (Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Вильнюс, 1987).
22. Кан Ж.-Л. Измерение времени // Время и современная физика. М., 1970.
23. Клинка Л. А. Рунические календари в Литве // Историко-астрономические исследования. 1986. Вып. 18. С. 339—344.
24. Римантене Р., Багушене О. Раскопки поселения эпохи камня у с. Нида на Куршской косе // Археологические открытия 1975 г. М., 1976.
25. Элиаде М. Космос и история. М., 1987.

TURINYS

Pratarmė	3
PAJŪRIO ŽEMĖS. Vladas Žulkus	4
Žemių ribos	4
Mėguva	7
Pilsotas	15
Lamata	21
Etninės skirtybės	26
Žemių bendruomeninė struktūra	29
Palanga — ankstyvųjų viduramžių centras	35
Įtvirtinimai	44
Gyvenvietės radinių savitumas	45
Pajūrio prekybos keliai	56
Visuomeninė ir politinė žemių santvarka	58
Ordino priklausomybė	62
Sutrumpinimai	69
Šaltiniai ir literatūra	69
PALEOASTRONOMIJA KURSIŲ DVASINĖJE KULTŪRO-	
JE. Libertas Klimka	73
Birutės kalnas — astronominių stebėjimų vieta	73
Dėl baltų kalendoriaus genezės ir raidos	85
Šaltiniai ir literatūra	93

Žulkus V., Klimka L.

Žu25 Lietuvos pajūrio žemės viduramžiais. — V.:
Mokslas, 1989. — 96 p.: iliustr. — (Lietuvos TSR
istorija).

Bibliogr.: p. 69—72 (102 pavad.), p. 93 (25 pavad.).
ISBN 5—420—00243—4

Knygoje rašoma apie IX—XIII a. Lietuvos pajūryje gyvenu-
nusių genčių materialinę ir dvasinę kultūrą. Aptariama iki šiol ma-
žai tyrinėta pajūrio žemių ekonominė ir politinė struktūra, Lietu-
vos pajūrio gyventojų tarpusavio ryšiai ir santykiai su kaimynais,
jų likimas, įsiveržus į pajūrį kalavijuočiams ir kryžiuočiams. Ski-
riama plačiai visuomenei.

0503020908—202
Z M 854(08)—89 33—89

MBBK 9(TL)

Научно-популярное издание. Серия «История Литовской ССР». ЖУЛКУС Влас, КЛИМКА Либертас. ЛИТОВСКИЕ ЗЕМЛИ ВЗМОРЬЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА. Вильнюс, «Мокслас», 1989. На литовском языке

Mokslo populiarinimo leidinys, Serija „Lietuvos TSR istorija“. ZULKUS Vlas, KLIMKA Libertas. LIETUVOS PAJURIO ŽEMĖS VIDURAMŽIAIS. Redaktorė D. Leščinskienė. Viršelio dailininkė ir meninė redaktorė V. Kuraitė. Techninė redaktorė I. Dubinaitė. Korektorės: R. Daškevičienė ir O. Dimienė

ИБ № 3066

Duota rinkti 1989 04 10. Pasirašyta spausdinti 1989 08 17. Formatas 84×108^{1/2}. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punkty. Iškilioji spauda, 5,04 sąl. sp. l. 5,36 sąl. spalv. atsp. 5,87 apsk. leid. l. Tiražas 20 000 egz. Užsakymas 1311. Kaina 40 kp. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.